

ACF2

DK508.5

.I115

1927

**INDIANA
UNIVERSITY
LIBRARY**

351E

**INDIANA
UNIVERSITY
LIBRARY**

351E

М. Я. Яворський

коротка історія
УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНИ

Matviy Iavorskyi
М. І. ЯВОРСЬКИЙ

Kоротка istoriia Ukraïny

КОРОТКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

З ПЕРЕДМОВОЮ Х. РАКОВСЬКОГО

ВИДАННЯ П'ЯТЕ, ДОПОВНЕНЕ

ДЕРЖАВНИЙ НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ
КОМІТЕТ НАРКОМОСВІТИ УСРР ПО СЕКЦІЇ
СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДОЗВОЛИВ ДО
ВЖИТКУ ЯК ПІДРУЧНИК В УСТАНОВАХ
СОЦВИХУ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1927

№ 2

DK 508.5
. I 115
1927

INDIANA UNIVERSITY LIBRARY

4-6-64

КОМУНІСТИЧНІЙ МОЛОДІ
УКРАЇНИ
ПРИСВЯЧУЄ АВТОР.

Картини з життя скитів.
Рисунок на вазі, що її
найдено в Криму

ДО МОЛОДИХ ЧИТАЧІВ

ДОРОГІ ТОВАРИШІ!

Від'їзд з України до Англії не дозволяє мені написати ширшу, як це бажалось би мені, передмову до цієї „Короткої історії України“. Я мимоволі мушу обмежитися лише цими коротенькими словами.

Перш за все я широко вітаю видання цієї книжки. Цією книжкою виконується одно з невідкладних завдань виховання комуністичної та взагалі української молоді.

Переходячи до суті мого листа, я мушу підкреслити те величезне значіння, що його має марксівське освітлення історії для тих безпосередніх практичних завдань, які тепер стоять перед нами. Бо що таке історія? У Комуністичнім Маніфесті Карла Маркса та Фрідріха Енгельса написано відомі всім слова: „Історія людства — це історія боротьби клас“. І ми на всю людську історію до нинішнього дня можемо дивитися лише як на генеральні маневри напередодні того рішучого бою, що його вчиняє пролетаріят за своє визволення. Перемога пролетаріату означає кінець класового панування, кінець існування клас взагалі. Таким чином, вся історія людства до наших днів є саме цим підготуванням до утворення двох клас пролетаріату й буржуазії, що з ними закінчиться взагалі історія клас.

Само собою, що і в найбільш розвиненім капіталістичнім громадянстві ми маємо, крім буржуазії й пролетаріату, ще й інші класи. В деяких країнах збереглися ще й дотепер пережитки феодалізму, рядом із цим існують численні собою класи, як от, наприклад, селянство та дрібна міська буржуазія. Однак політичне значіння ці класи мають остільки, оскільки вони в силі зміцнити та заповнити ряди обох основних клас, що між собою ворогують, — пролетаріату та буржуазії. Без сумніву, що ця

поміч велетенська. Ми з історії нашої революції знаємо про те величне значіння, яке відіграло селянство на Україні, допомагаючи пролетаріатові перемогти свою та чужу буржуазію. Оця „Коротка історія України“ й покаже, як протягом довгих століть терпіло селянство нечуване рабство та визиск тільки через те, що не було революційного пролетаріату, на який селянство могло б спертися. Цю правду може виразно побачити всякий молодий селянин, до рук якого дістанеться оця книжка.

Але ця книжка має ще инше значіння, — вона спеціально присвячена історії України. Завдяки новому марксіському освітленню фактів та подій історії українського народу, читач бачить, що історія України не є виїмком із загальних історичних законів, як це гадають історики - націоналісти.

Погляди націоналістів на історію українського народу фактами останніх днів визнано за безпідставні. Хоч український народ цілими сторіччями був під чужим ярмом, хоч розвивалася асиміляція українських власних клас, здебільшого добровільна, що русифікувалися або полонізувалися на те, щоб зберегти свої класові й сословні привілеї та вигоди, тим не менше, ще не можна в ніякому разі дивитися на неасимільовану ще частину українського народу, як на суцільну, одноманітну масу.

В цій - то на око одноманітній масі спостережливе око марксиста - історика бачить класову диференціацію та класову боротьбу, що її не в силі спостерегти поверховий погляд історика - націоналіста.

• Ось чому я ще раз щиро вітаю цю книжку та вважаю її вихід, як заповнення великої прогалини в українській шкільній літературі.

З комуністичним привітанням
Х. Раковський

Харків,
21 липня 1923 року

Золоте намисто з IV ст. до Хр., знайдене на Таманському півострові

ЩО ТАКЕ ІСТОРІЯ?

Поглянувши круг себе, ми бачимо, що ніщо на світі не має тривалого існування, а все міняється, починається й гине. „Все йде, все минає—і краю немає“,—каже Тарас Шевченко й дивується, що воно „живе... умирає..., одно зацвіло, а друге зав'яло, на віки зав'яло“. І справді! Як на деревині на весні зазеленіє листя, а в-осени падає воно зів'яле, так і людина росте, розвивається, а згодом гаснуть очі, линяє краса, слабнуть сили, і людина вмирає, давши початок-життя другій людині.

І так воно йде в безконечність.

Таке діється не тільки з одною якоюсь людиною.

Таке саме помічаємо і в громадських порядках, у громадських відносинах, що їх людина встановляє у своєму сукупному житті з іншою людиною. Аджеж людина живе не сама собою. Вона живе у своїй сем'ї; вона працює у своїй громаді, що складається з окремих родин, у своїй окрузі, у тому краю, де вона живе. Там ми бачимо, що одна людина сіє збіжжя, інша шие.

чоботи у своїй майстерні, ще інша працює на залізниці, а ще інша навчає дітей, і всі вони обмінюються здобутками своєї праці, чи то фізичної, чи розумової. Одна людина працює на своєму хазяйстві, своїми знаряддями праці, інша наймається на роботу, працює на чужих знаряддях праці; одна людина, як це бачимо в буржуазних країнах, не одержує навіть всього здобутку своєї праці, інша не то що не працює, а ще й забирає працю інших тільки тому, що вона має власні знаряддя праці, має власний матеріал, що на йому працює найманий робітник.

Такий порядок між людьми ми називаємо продукційними або виробничими відносинами, в ньому бо складаються відносини людини одної до одної в її громадському виробництві, — в розподілі добра, що добула людина в громадській праці. Кожен із виробників не живе, як бачимо, сам собою, не працює сам для себе, а живе громадою, працює в громаді.

Та ще одно бачимо ми цікаве в житті людини.

Людина не тільки працює в громаді, а ще впорядковує в громаді ці стосунки праці, складає свої громадські порядки. От у нашому селі бачимо зараз сільську раду, в окрузі виконавчий комітет, бачимо окружні та всеукраїнські з'їзди рад. Ми бачимо, як працівники об'єднуються в професійні спілки, які різні бувають форми таких об'єднань. Ми бачимо різні установи, що додержують порядку в окрузі, в губернії, в краї, військові та цивільні установи. Ми бачимо, як усі більші та менші громади об'єдналися в нас в Радянську Соціалістичну Республіку Українську з її складним керуванням громадським життям, з її армією, судами, управлінням, з освітою.

Ці всі явища громадського життя, що порядкують або охороняють громадське виробництво та й сами родяться із відносин громадського виробництва, ми й називаємо соціально-політичними або просто громадськими відносинами. Людина й живе в тих відносинах, не порядкує свого життя сама, а вкупі з іншими, що живуть з нею в одній громаді.

Оці відносини так громадського виробництва, як і громадських порядкувань у виробництві й називаємо всі вкупі громадськими стосунками, громадськими порядками.

Ті громадські порядки, так як і все в людському житті, не вічні. От у нас тепер влада рад, трудящий нарід сам порядкує своїми справами на селі, в місті, в окрузі, в краї. А ось у нас під боком, у Польщі, де живуть наші брати, вся влада і вої

мастки в поміщиків і фабрикантів, не в робітників і селян. І в нас ще недавно був цар, були справники, пристави, губернатори — все це тепер у нас минулося навіки. Значить, не сама тільки людина міняється, росте і пропадає, а постають та зникають і ті громадські порядки, що серед них вона живе.

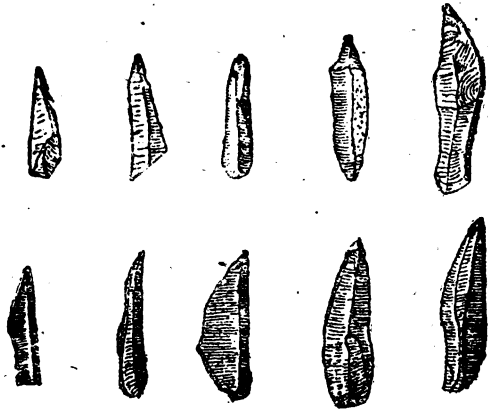
Чому ж вони, ці порядки, змінюються?

А тому, що вони завжди спираються на громадській продукції. Людське виробництво не стоїть на місці, а постійно розвивається. Раніш орали землю дерев'яною сохою, згодом взяли до залізного плугу, а тепер беруться й до тракторів. Раніше світили в себе в хаті каганчиками, а зараз заводять уже й на селі електричне світло, а в місті й поготів. Раніше знали їздити тільки волами, згодом пайшли „чортопхайку“ — залізницю, що на ній було за день і заїдеш із Києва до Харкова. Тепер бач почали вже й у повітрі літати, немов птахи. Як бачимо, вмілість людини в боротьбі з природою росте й міцніє, більшає її знання, а тим самим неминуче росте потреба нових порядків. Старі порядки загибають, як зростає людська вмілість працювати, і на їх місце виростають нові, що краще підходять до нового способу праці.

Так воно було вже віддавна. Людство без упину розвивало в собі вмілість працювати, а разом змінювало свої порядки, заводячи на місце старих і пережитих нові й досконаліші.

Наука, що досліджує та вивчає ці зміни в громадянстві, називається історія.

Але історією зветься не тільки сама наука про життя-буття. Історія zarazом — це й саме життя-буття громадянства в його змінах, в його бувальщині. Всі ці зміни, що пережив наш нарід од найдавніших часів до нинішніх, це також історія України. Бачимо, отже, що слово „історія“ може мати подвійне значіння: раз воно означає саме життя-бувальщину якогось краю чи народу, а раз — науку про цю бувальщину.

Кремінні вістря від списів із часів стародавньої епохи, що найдено їх на Київщині

Для чого нам знати історію?

Дехто скаже: „Чого нам цікавитися тим, що вже мохом поросло, що вже не вернеться? Адже цікавіша нам сучасність, а не минуле?“

Правда, що сучасність цікавіша від бувальщини. Цього ніхто не заперечить. Але, щоб краще зрозуміти сучасність, неодмінно треба знати й бувальщину. Як можемо уяснити собі нашу революцію, не збагнувши всього того, що її спричинило? Як можемо зрозуміти немилосердну боротьбу робітників і селян України з самодержав'ям та з доморослими панами, не зрозумівши, відки ця боротьба ваялася? Аджеж хіба дурень подумає, що ця боротьба із старим порядком за новий упала, як з неба на Україну, а не коріниться вона в нашій бувальщині!

Ось підчас революції й зараз усі говорять, що йде боротьба клас, що йде громадянська війна. Як же зрозумієш це, коли не знатимеш, що таке класи, відкіля вони в нас узялися, через що почалася між ними суперечка? Аджеж були колись часи, коли зовсім клас не було, не було за що ворогувати, бо не було ще ніякої приватної власности,— не то на землю, а й зовсім ніякої!

Всього того навчає нас історія.

Вона, історія, каже нам, що колись люди жили не так, як зараз: вони не знали, що моє, а що твоє, все в їх було спільне, громадське. Історія нам показує, як згодом у громаді-спільноті з'явилася приватна власність, спершу на худобу та невільників, далі й на землю. Вона нам розкажує, як учинилися між людьми суперечки за цю власність, бо один мав багацько, инший мало, а той і зовсім нічого-сінько, а той, що мав багацько, ще присвоював собі працю того, що мав мало або що й нічого-сінько не мав.

Вона виявляє, що й раніш були революції, цеб-то насильні перевороти й зміни громадського порядку.

А відкіля ваялися революції?

Відтіль, що існування приватної власности утворило класи в громадянстві, а ці класи почали між собою боротьбу, через те що одна класа визискувала другу. Ця класова боротьба проти експлоатації, визиску, і доводила до революцій у суспільстві; адже владна класа ніколи не відмовлялася добровільно від свого панування, і треба було силою відгонити її від влади,—

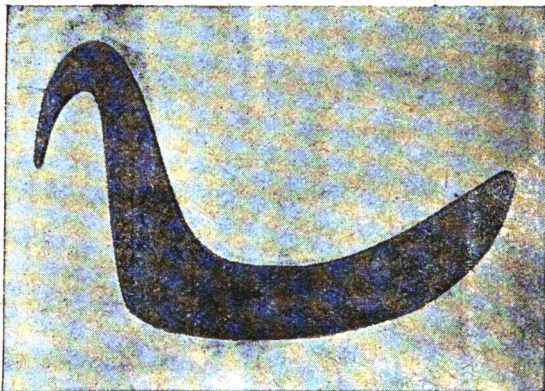
так, як у нас у цю революцію було з поміщиками та капіталістами.

Історія вчить нас також, що класи були не завжди однакові. Тепер оце стала до бою класа робітників укупі з незможним селянством проти капіталістів (цеб - то власників фабрик, заводів, банків, купецьких крамниць) та проти поміщиків. Раніш одні проти одних стояли з одного боку поміщики, а з другого — крепаки та міська буржуазія (доки не мала ще сили). Ще раніш боролися між собою раби та рабовласники, селяни та феодал-землевласники.

Всього цього вчить нас історія, а заразом пояснює нам, що саме змушує ворожі класи боротися одну з одною. Вона каже, що класова боротьба загострювалася й виливалася в збройні повстання та революції тоді, коли громадське господарство не могло погодитися з застарілими громадськими порядками й вимагало нових. Вона показує нам виразно, як помалу підготовлявся ґрунт до соціалізму,aleb - то до такого порядку, де немає вже власности, де немає тим самим і клас та класової боротьби. Вона вчить нас, що революція неминуча, коли суспільство переходить від давнього громадського укладу до нового. Вона говорить, що тільки сліпий може не бачити того, що новий порядок можна здійснити тільки в кривавій боротьбі з паразитами - павуками, що п'ють людську кров та заїдають чужою працею.

Ось чого вчить нас історія. Тому знання її має велику вагу не тільки для сучасности, а й для майбутности. Вона показує нам на минулому шлях у майбутнє, на помилках попередників учить їхніх наступників.

Вона визнає, що людська праця — це єдина основа громадянства, що на ній ґрунтується увесь здобуток людського розуму,aleb - то людська культура. Ось чому, навчаючися з історії-

Бронзовий серп із галицького Підкарпаття

бувальщини, ми стежитимемо пильно за цією основою, за організацією людської праці. Без неї не уявимо собі виразно змін громадських порядків; без неї не зрозуміємо, чому в одні часи така була культура, а в інші — інша.

Як ділимо історію України?

Дотепер поділяли звичайно історію-бувальщину України відповідно до її державного ладу. Брали три основні доби в житті

Різний глиняний посуд, мальований усякими візерунками, з часів новокам'яної епохи. Знахідки над Дністром

України, а саме: часи її самостійності, часи польської підлеглості та, врешті, часи московської підлеглості. Але такий поділ неправильний, бо він не показує нам окремих ступенів у розвитку суспільства на Україні.

Щоб в історії України уявити собі наочно окремі ступені її розвитку, треба брати за основу поділу не державне життя України, а трудові відносини, цеб-то організації людської праці. Тоді нам наочно буде видно, як життя-буття українського народу росло від нижчого до вищого щабля; тоді нам виразно стане навіч увесь хід розвитку громадських порядків на Україні від найдавніших до останніх днів.

Нам нема діла до того, що за князі в нас колись були, що за гетьмани боролися із Польщею. Нам треба знати те, як жив та працював наш нарід, як він боровся із своїми й чужими павуками-панамі. Тому ми й поділяємо історію України, згідно з розвитком основи цієї історії—громадської праці, на такі головні періоди:

- 1) феодальне суспільство з натуральним господарством;
- 2) дворянсько-крепацьке суспільство з грошовим хазяйством;
- 3) буржуазне капіталістично-промислове суспільство;
- 4) період соціалістичної революції.

Натуральним називають таке господарство, що в ньому населення ще не знає грошей, не знає, що значить „купити-продати“. Кожен виробник, що добув, сам і з'їв, віддаючи згодом частину своєму панові, як з'явився той у громаді, а на продаж нічого не віз. У нас воно, натуральне хазяйство, тривало до кінця XV століття. Період натурального господарства має, таким чином, два етапи в своєму розвитку. Перший етап—це ще часи безкласового громадянства, інакше, доісторичні часи.

Власне, історія починається доперва з початком класу громадянстві, цеб-то з моментом, коли настають феодальні порядки, що на правах приватної власності на землю віддають під владу землевласникам-феодалам селян. Через те і вважаємо ті часи на ділі за перший період в історії України.

Дворянсько-крепацьке, торговельно-капіталістичне суспільство—це вже така організація праці, що ґрунтується на грошовому рахунку, на бажанні зиску, на куплі-продажу. В ній селяни вже крепаки й працюють на панів-поміщиків, що примушують їх до праці на себе.

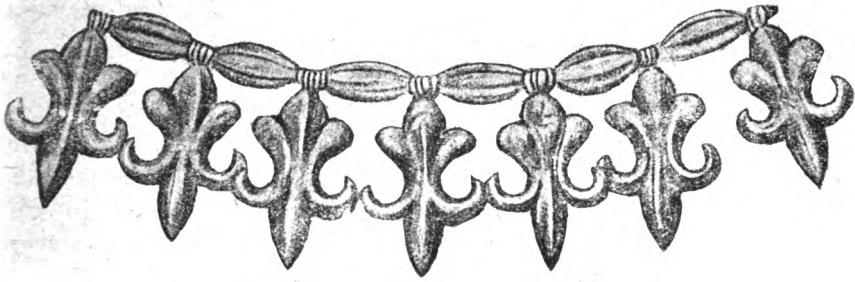
Буржуазне промислово-капіталістичне суспільство починається в нас у половині XIX ст. В ньому вже немає крепаків, зате йде визиск ніби-то вільних селян,

а передусім пролетаріату, що стає на роботу до капіталістів ніби - то з доброї волі.

Цей пролетаріат за допомогою селянства й зробив у нас року 1917 соціалістичну революцію, що віддала землю та фабрики робітникам та селянам, скасувавши всю приватну власність панів і віддавши все в громадську власність.

Золота застібка з V ст. до Хр., що знайдено її на Поділлі.

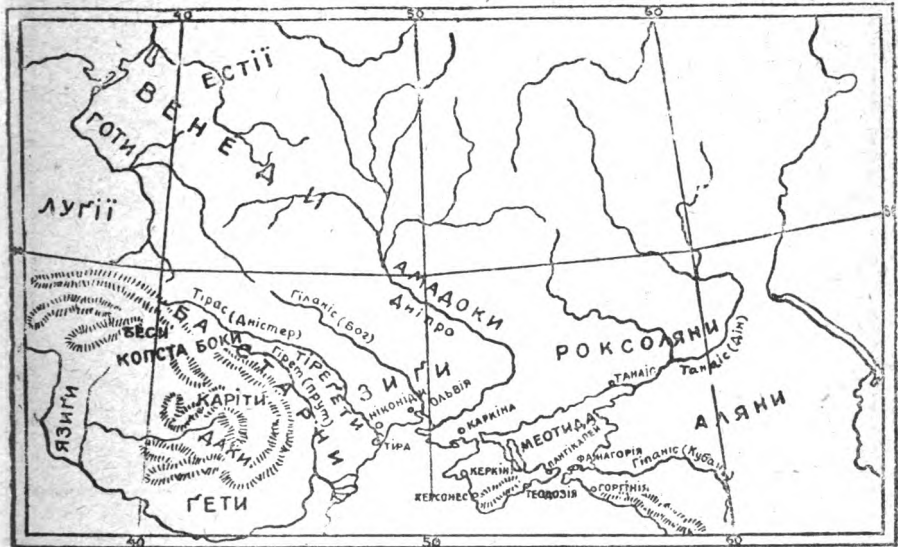
Золоте намисто з кнївської знахідки

ЧАСТИНА I

ФЕОДАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО З НАТУРАЛЬНИМ ХАЗЯЙСТВОМ

Найдавніші часи на Україні

В давню - давнину не то на Україні, а й на всім просторі східньої Європи не було ще окремого народу, що нині зветься українцями, не було ще й білорусів і великорусів, ані інших порізних

Наша країна напередодні нашої історичної доби

слов'янських племен, що існують нині (чехи, поляки, серби, словаки). Всі вони були тоді одно плем'я, що говорили одною мовою, жили однаковими звичаями та обичаями, не знали власности на землі, не мали держави.

Це плем'я слов'ян жило, як кажуть вчені, вкупі між Дніпром, Дністром та Вислою. На південь від нього, в нинішній Катеринославщині та Херсонщині, товклися різні захожі з Азії племена, як, приміром, сармати та скити; у Криму та на березі Чорного

Де оселилися східні слов'яни після переселення народів

моря були грецькі колонії, що їх позакладали давним-давно грецькі купці; згодом на півдні України поселилися готи, що зайшли сюди із своїх селищ за Вислою.

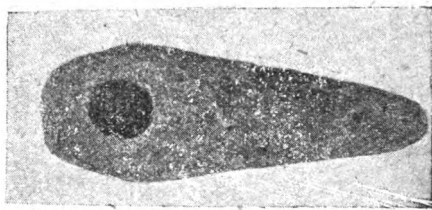
В IV столітті рушило з Азії кочевниче плем'я гуннів і напало на готів. Готи втекли на захід, гунни погналися за ними, збурили та перемішали всі народи на своєму шляху.

Тоді настало в історії Європи так зване велике переселення народів.

В часи цього переселення, десь коло VI ст., рушили із своїх селищ і слов'яни. Частина їх пішла на південний захід, даючи почин полякам та чехам, частина посунулася ще далі на південь,— з неї вийшли серби. Остання частина розійшлася на північ, схід та південний схід, займаючи землі обіруч Дніпра та праворуч Двини. Вона згодом поділилася на нові групи—племена, що з їх важніші були: словени, вятичі, кривичі, дреговичі, радимичі, сіверяни, поляни, деревляни, уличі, тиверці й дуліби. Ті племена й дали згодом почин трьом народам: вятичі, словени, кривичі — великоруському, дреговичі й радимичі — білоруському, всі інші — українському.

Зернотертка

Кам'яна сокира з кам'яної доби

В VIII ст., а, може, і раніше, переселення східніх слов'ян у своїй основі почало закінчуватися. Вони міцно стали осідати на землі й починали на нових селищах хазяйнувати.

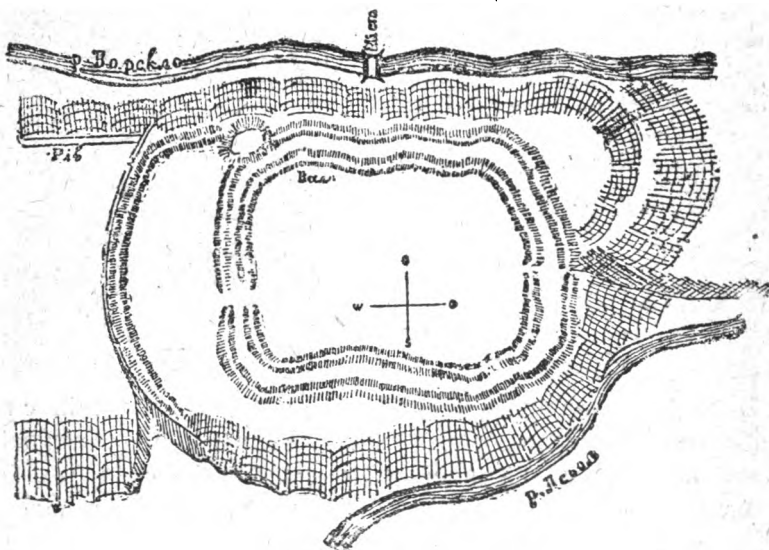
Хазяйство їхнє було дуже простеньке, жити довелося їм дуже важко.

Знаряддя праці було в них незручне — звичайно кам'яне та дерев'яне. Заліза вони хоч і вживали, та рідко воно траплялося. Великий сосновий або дубовий сук правив звичайно за плуг, за борону й за рало: це була соха, що нею обробляли землю під засів. Вживали й плуга, та це рідко траплялося. А землі, готової під оранку, як тепер, не було; треба було випалювати степи та ліси, щоб її здобути. Доспіле збіжжя або зривали руками, або жали серпами; зерно мололи на хліб на кам'яних зернотерках.

В ті часи рільництво було підсічне; біля ріллі добре ходити ще не вміли. Було випалюють шмат лісу, порушують укриту попелом землю сохою та й сіють декілька років поспіль; а далі займають новий шматок землі під засів. Землю ще не було розмежовано, а панувала вільна займанщина: дехто хотів, там і робив, і на всіх землі вистачало.

Та не з рільництва був головний прожиток наших предків. Більше вони жили з ловецтва, бджільництва та рибальства.

Особливо важливе було ловецтво. Воно давало їжу та ще й шкури на одяг, що його шив кожен сам для себе. В ті часи кожен був сам собі й хлібороб, і ловець, і кравець, і столяр; купівлі наші предки не знали, і хоч деколи й обмінювалися здобутками своєї праці, але загалом кожен жив з того, що сам собі придбав. Таких, щоб присвоювали собі чужу працю, не було тоді ще й духу.

Давнє городище між р. Псолом і Ворсклою

Тяжко було тоді жити, бо не вміли тоді люди добре робити, не мали справного знаряддя. Люди не могли поодиноці боротися з природою бо не було сили; треба було спільного зусилля в праці, чи - то на ловах, чи в лісі, чи підчас засіву збіжжя. Тому ніхто й не мав окремого господарства, а було воно спільне, громадське. Громадою ходили на лови, громадою сіяли та збирали збіжжя. І хоча кожен у цій громаді все потрібне виготовляв власною працею, але робив це в спілці з іншими, спільними зусиллями, спільним знаряддям.

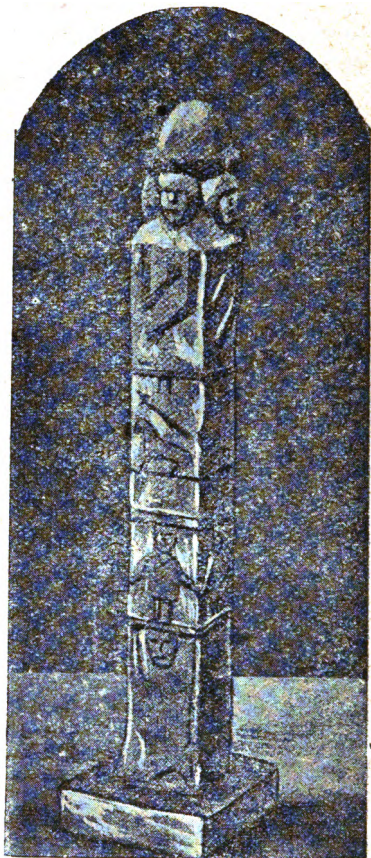
Для спільної праці треба було спільних селищ. Тоді не було ще окремих хазяїв на окремих ділянках, не було таких сіл та міст, як тепер. Кожне плем'я - група, що займало якусь тери-

торію, складалося з менших груп — родів, що жили під одною покрівлею, вели спільне господарство та були всі між собою родичі. Роди оселялися дворищами — великими хуторами. Деколи таке дворище укріплювалося ровом, частоколом, і тоді воно називалося городище.

Держави в наших предків тоді ще не було, не було й війська, як нині. Всі були озброєні, а владу в племені виконувало на спільній раді, що звалася віче. На віче приходили з племені всі, але голос на цьому мали тільки батьки родів, що стояли на чолі кожного дворища. Такий батько роду або, як його звали в інших народів, патріарх, порядкував усім у дворищу, як нині батько в сем'ї. Рід — це не що інше, як велика сем'я.

Письма тоді ще наші предки не знали, не знали й одного християнського бога. Кожне плем'я, та й кожен рід мав своїх богів. Почитували вони природу: сонце, що його в деяких племен звали Дажбогом, блискавку, що її у полях звали Перуном; знали бога своїх черід — Велеса, вірили в богиню родинного життя — Ладу, в бога любови — Купала. Поклонялися й воді, де жили боги-водяники, деревам та лісам, де жили лісовики; мали ще й домашніх богів, — кожне свого, — що їх звали дідьками та бісами.

Померлих звичайно палили на огнищі, а попіл закопували в землю, насипаючи деколи високу могилу. На могилі робили тризну, цеб-то бенкет: їли й пили, а лишки оставляли померлому. Ще й донині збереглися де-не-де по селах ці вірування. Огакі колись були порядки, вірування та звичаї в наших предків. Вони й женилися не так, як зараз, а викрадали або купували собі жінок із сусідніх родів.

Давнє божинце у слов'ян —
Святовид

Київська Русь

Довго такі порядки вдержатися не могли. Змінювався помалу спосіб життя в подніпровських племен, змінювалися й громадські порядки в них. Осілий спосіб життя удосконалював засоби праці, розвивав рільництво, розвивав умілість виробляти різне знаряддя праці. Населення розмножувалося, давні роди розколювалися на нові, густіше заселяючи Подніпров'я. А в цих нових родах згодом втрачалось почуття споріднености. Господарські сусідські

Київський князь Святослав приносить жертви богам: наліво — огнище, де палять бранців, направо — кидають у воду півня й дітей

інтереси що - раз більш брали гору над ними. Згодом ставало затісно жити на старий лад: землі вже не вистачало на вільну займанщину. — племенам доводилося боротися за землю.

У цій боротьбі за кращу землю роди об'єднуються між собою вже не на основі споріднення, а на основі сусідських інтересів. Це об'єднання було неминуче, коли треба було боронити свої селища, свої землі та ліси. Воно однак ставило на чолі племен та родових спілок військових ватажків, що керували цією обороною та що - раз більше захоплювали до своїх

рук владу. Ці ватажки стали вже окремо обробляти свою землю через рабів-холопів, що їх забирали на війні від переможених сусідів, а над племенами володіли, маючи при боці військову дружину, цеб-то прибічну збройну силу, що в її склад входила вся знать у племені.

Так вирости в племенах князі, що відділилися із своїм маєтком від громади й стали ще до того брати з неї дань на своє і своєї дружини утримання. Віче підупадало й що - раз рідше збиралося. При князеві почала витворюватися зате прибічна рада,

Похорон знатного слов'янина

що в неї входили вже не всі батьки дворищ, а тільки знатніші з них. Городище, де сидів князь, набирало великої ваги, в ньому осідали знатніші сем'ї. З цього городища вирости помалу місто — город, що керувало, в особі князя і його прибічників, околичними дворищами й городищами, — своїми пригородами.

Так зароджувалася по громадах влада, що її дотепер не знали. Починалася приватна власність на землю, починала потроху визискувати громадян владна знать, що й собі жила в городах — містах.

А тут ще на лихо з'явилися на Подніпров'ю варяги. Це були ватаги мандрівних работорговців, що заходили на Подніпров'я з далекої Скандинавії. Вони міняли у князів усяке добро

на рабів - холопів, на віск, на дорогі шкури - хутра й возили все це продавати грекам у Крим та Царгород. Вони всадовилися в IX ст. у Києві, в землі полян, а з Києва почали разом із київськими князями нападати на сусідні племена, щоб набрати в них холопів - челяди. В X ст. вони підбили вже під владу Києва всі племена, що сиділи на Подніпров'ю, знищили їхніх князів, а їх самих обложили даниною.

Ручка від варязького меча

Так виросла київська держава з дружинним укладом, із столицею К и є в о м. На чолі об'єднаних під однією владою подніпровських племен стояв київський князь і володів ними з військовою дружиною, що набирав її з варягів та із місцевої знати. А тому що варягів - грабіжників називали, як здогадуються вчені, Русь, то й вся держава стала від них називатися Київська Русь. Про це завоювання оповідає нам докладно найстаріший літопис київський; його приписують ченцеві київської лаври Несторові, що жив ніби - то в XII ст. Цей літопис, між иншим, згадує про те, як Ігор „примучував“ деревлян, уличів та тиверців, як київські князі Олег та Святослав не вдовольнялися даниною з доколичних підбитих племен, а ще й ходили походами на далеких сусідів.

За князя Володимира (980 — 1015 р.) під владою київських грабіжників була вже вся східня Європа, підбита огнем і мечем, та ще й підступом та зрадою. Київські князі були, як уже сказано, необмежені володарі у своїх землях, правлячи ними за допомогою найманих дружин варязьких. Старшина цих дружин — це була прибічна рада князя — к н я з а д у м а. До її складу почали входити також і деякі знатніші батьки родів полянських, що їх родичі стали й собі служити в княжій дружині.

Мечем легко було завовати племена, важко однак, було вдержати їх у послуху. Збирати данину з них („ходити на полюддя“, як тоді говорили) доводилося силою. Отже, треба було ці племена

Щільніше об'єднати ще й однією вірою, треба було, щоб вони шанували владу. Тому з'являється на Подніпров'ю християнська віра; занесли її грецькі купці, що з ними київські князі та їхня дружина жваво торгували, міняючи рабів, віск, мед, шкури то-що за грецькі вина й дорогі тканини та окраси або, як тоді говорили, „усяке узороччя“; князь Володимир наказав навіть силою христити своїх підданих, які ще не стали християнами.

Разом із новою вірою в одного бога, що була виразом панування одного князя, з'являється на Подніпров'ю й книжне письмо, яке занесли сюди болгарські проповідники; з'являється й особлива книжна мова, що нею писано церковні книги. Мова ця була схожа на ту, якої вживали здебільшого й донедавна в церковних книгах.

Розпад князівсько-дружинного укладу

Проте київська держава із своїм дружинним укладом не довго вдержалася: вона розпалася незабаром на дрібні князівства. Причини цьому були як внутрішні, так і зовнішні.

Які були внутрішні причини?

Перш за все в самих племенах розгорілася боротьба між владною класою та підлеглими народними масами. Грабіж київських князів-работорговців спирався на силу найманої спершу варязької княжої дружини. Згодом до складу цієї дружини, як сказано вже, почали входити знатні місцеві сем'ї, відділяючися одночасно від своїх громад-родів із своїми окремими мастками. Дружина перестала згодом бути чужинецькою, а стає вже своєю, тутешньою; влада князя стала що-раз більше спиратися на місцеву знать подніпровських племен, а не на чужу силу.

Ця місцева знать і стояла тепер на службі в князя, збирала його іменем дань та судила (інакше, грабувала) його іменем населення — були це бояри; через те, що вони помагали князеві управляти землею, звано їх також княжими мужами. Вони провадили вже своє хазяйство відрубно від громади-спільноти й мали своїх холопів-рабів. У громаді на спільному хазяйстві залишалися, таким чином, самі смерди, цеб-то селяни-рільники, та їхня земля вже не була їхня, а княжа.

На цих смердах лежав тепер обов'язок давати боярам данину для князя та платити високі судові такси, звані вирами й продажами. А платили не грошми, бо їх ще тоді не було в широкому вжиткові, платили натурою або шкурками, що їх

уживано було замість грошей. Траплялися, що - правда, і власні золоті та срібні гроші — гривні, але їх рідко вживалося й то тільки по деяких містах. Траплялася й бита монета, навіть своя, кийвська, та її вважали скоріш за окраси, аніж за гроші.

Від тяжких данин та такс смерди дуже вбожіли. Доводилося не раз на переднівок рятувати себе позичкою в бояр, але її треба було відробляти. Таких довжників ставало що - раз

Наймани Володимирові варяги воявають Ярополка, його брата

більше; їх називали закупами. Ці закупы були наполовину боярськими рабами, цілий вік відробляючи свою позичку по боярських та монастирських землях.

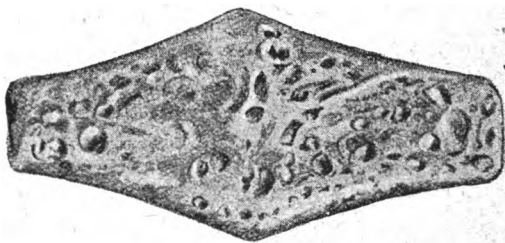
Багато таких довжників було й по містах; грабіж населення накопичував тут великі багатства, але, з другого боку, спричиняв і велику нужду. Ремесники, що стали з'являтися по містах, задовжувалися в бояр та в чужих купців, що їх звали гостями, й часто попадали також у закупы.

Відци й пішла боротьба смердів, закупів та холопів із боярами. Бояри намагалися видушити з трудящого населення

як найбільше дани та праці, а населення з усієї сили боронилося від здирства та неволі. Це доводило до численних бунтів і повстань проти князів, бояр та монастирів, що вміли не згірш од бояр спекулювати на людській праці.

Про такі повстання на Київщині в XI та XII столітті згадує літопис Нестора, згадують про їх ще й тепер народні пісні. Найгрізніше повстання було року 1113; його ледве втихомирив Володимир Мономах, склавши постанову про те, які проценти брати за довги, які такси. Ця постанова та й раніші увійшли в писаний збірник тодішнього звичаєвого права XI і XII століть, що залишився до нас під назвою Руської Правди.

Цей збірник дає нам багацько цікавих звісток про те, як тоді вже експлуатували князі бояри селян, як розвинулася та експлоатація, що її захищав закон. Ось, приміром, який був звичай годувати бояр, коли вони виїздили судити селян та зби-

Київська гривня

рати данину для князя: „Вирнику взяти 7 відер солоду на тиждень, дві ногати, — сказано в руській Правді, — в середу куну та ще сира і в п'ятницю також; а ще по двоє курей йому на день, по 7 хлібів на тиждень і пшона по 7 мір, гороху і соли 7 головажень і годувати 4 коней досхочу вівсом

та й дати ще на дорогу борошна, скільки візьмуть, та й грошей 8 гривень“.

Стільки мусила платити громада-спільнота бояринові за те, що приїздив здирати з них шкуру — княжу данину!

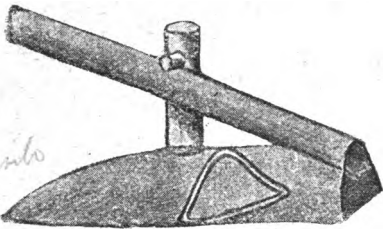
До цих суперечок привдналися ще спірки між київським купецтвом та ремесниками, з одного, та боярами і князем — з другого боку. В Києві почали вже з'являтися свої купці, що їм робили конкуренцію закордонні гості, бояри та монастирі; почали з'являтися й ремесники. Вони почали вкупі з купцями домагатися широкого самоврядування для себе, а князі з боярами

Золота монета часів Володимирових

на це не погоджувалися. Через це учинилося 1068 року в Києві велике повстання молоденької міської буржуазії, що й виборило на деякий час для Києва самоврядування, й дало початок київському вічу. Але це не було давнє племінне віче, а тільки автономне самоврядування самого київського міщанства; воно не встигло однак виробитися в якусь постійну й загальну організацію міську.

Так постали в нас класи й почалася класова боротьба, боротьба поміж смердами й боярами, між холопами й боярами, між боярами й міськими виробниками, ремесниками й купцями.

Давнє рало з кам'яним наральником

До цієї внутрішньої боротьби додавали ще жару криваві усобиці князів. Після Володимира в київській державі встановився був такий порядок, що його нащадки, хоч і сиділи по окремих землях, підлягали однак своєму зверхникові, київському великому князеві. Це призвело до завзятої боротьби князів між собою за свої князівства та за київський престол: кожному хотілося бути верховним володарем на Русі. Їхні присяги на згоду, наприклад, р. 1097, нічого не помагали — хто був сильніший, за тим було й право. Усіх гонила на пакості ненаситна жадоба більш пограбити та набрати данини й „челяди“, як звали тоді рабів.

Тимчасом, як київську державу роздирали внутрішні чвари через класові суперечки, із сходу сунули хмарою з Азії на Подніпров'я тюркські племена. Вони не тільки відрізували київським князям дорогу до Царгороду, куди возили продавати награбоване добро, а ще й нападали на їхні землі. В X ст. з'явилися були печеніги, після них в XI ст. половці, що розселилися по чорноморських степах. Половці й печеніги були кочовим племенем, що менше займалися хліборобством, а більш скотарюванням і грабіжницькою торгівлею. Князі пробували з ними боротися, але даремно: 1185 р. на річці Каялі побили їх половці до ноги, і надалі ще гірше спустошили Подніпров'я.

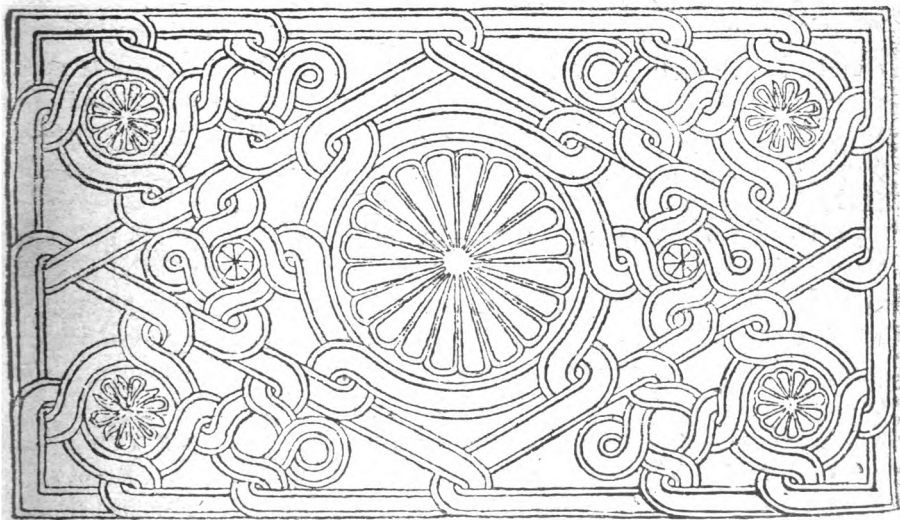

Наральник з київських часів

Відрізаний від Царгороду, Київ почав швидко підупадати, втрачючи своє значіння торгового осередку східної Європи. Київська держава, і так знесилена княжими заколотами та селянськими повстаннями, почала валитися. Очевидець цього підупаду та вчасник боїв з половцями дає нам таку картину цього розкладу в поетичному творі „Слово о полку Ігоревім“:

„В княжих сварках віки людські вкоротилися.
Тоді в руській землі рідко ратаї покрикували,
Зате часто, трупи ділячи, ворони крякали
Та галки мову мовили, на жир хочаячи летіти,—
Скавав брат брату: се мов і те мов теж,
А князі сами між собою коромолу кували,
А погані з побідою на руську землю приходжали“.

Серед цього занепаду почало відділятися од Києва одно князівство за одним. Київ уже в кінці XII ст. став малою землею, що ледве-ледве животіла; ніхто з князів на неї вже не ласувався. На руїнах великої нещодавно держави виростили три нових осередки: це була новгородська земля, суздальське князівство, що дало почин московській державі, та галицьке королівство. Заразом довершувалось розділення єдиної тієї мови, що нею говорили племена Київської Русі. Північні племена, змішавшись з фінами, дали початок великоруській народності, а південні — українській.

Різблена кам'яна плита київських часів

Феодалізація України й народня революція

Київська Русь мала дружинний, цеб-то військово-грабіжницький уклад, але в ньому вже в XI ст. почали складатися феодальні порядки.

Коли дружинний уклад мав підпору в княжій дружині, звичайно найманій з варягів, то феодальний уклад спирався на панування в краї земельної боярської знати з її приватною земельною посілістю; відділеною від громадської. Уже в XI ст. княжа дружина починає заповнятися з місцевої знати — бояр, а давні княжі дружинники змішуються з нею, дістають од князя землю на прожиток і починають хазайнувати. В кінці XII ст. на Україні вже скрізь були такі бояри-землевласники, що спділи на землі, яку признав за ними князь, та володіли у своїй окрузі ще й селами, збираючи з них данину.

Такий порядок ми називаємо феодальним, а таких землевласників — феодалами. За феодального порядку лише той має владу, хто має свою власну землю, а власну землю мають тільки феодали — бояри, селяни все ще жили у давній спільноті-громаді, і то не на своїй землі, а на княжій і боярській. Землю смердів хоча й вважалося за громадську, але верховне право розпоряджатися нею належало князеві та його прибічникам боярам.

Такий порядок, як сказано, почав складатися в нас ще до XI ст., хоча дружинний уклад животів і надалі, поруч із феодальним. Дперва татарщина в половині XIII ст. знищила остаточно дружинний уклад і дала місце повному розквітові для феодалізму, що запанував остаточно в XIV та XV ст. на Україні, спершу під пануванням галицьких, а далі литовських володарів. Але про це буде мова згодом.

Галичина відірвалася була від Києва ще в другій половині XI ст., а за нею згодом і Волинь. І те, і друге князівство вросло в XII ст. у велику силу; Галич став містом важнішим од Києва. Коли ж ці князівства об'єдналися за волинського князя Романа в одно, то нова держава на Подністров'ю стала вже думати про те, щоб заволодіти й Подніпров'ям.

Але у галицько-волинській державі не було ладу. Галицькі й волинські бояри, що посідали великі землі, вирости в таку силу, що проганяли не раз своїх князів. Боротьбою своєю з князями вони намагалися знищити останки дружинного укладу, що

на ньому держалася княжа влада дотепер: літопис оповідає, як бояри проганяли кілька разів Данила, Романового сина, закликаючи до Галича то угрів, то поляків, як мали князя за ніщо, не раз прибуваючи до нього в самій сорочці, щоб насміятися з нього.

Кінець цій боярській самоволі поклала доперва татарщина, що вкупі з нею вимела із України також останки дружинного укладу.

Татарщиною називають звичайно татарське лихоліття, що налягло на Україну в половині XIII ст., але коли добре подумати над цим, то бачимо, що це справді було лихоліття, але не для трудящого люду, а для бояр. Так було, принаймні, на Україні.

Татари — це так само плем'я напівкочове, але з високою ремесничою технікою, вищою чимало від техніки тодішніх наших прадідів та ще й з високорозвиненою торгівлею.

Татари з'явилися вперше на Подніпров'я р. 1224, але далеко тоді не зайшли, а повернули на степи, на Волгу. Вже тоді з татарами об'єдналися деякі селяни з Подніпров'я, що втекли від бояр на степи; вони й помогли татарам на річці Кальці побити руських князів і бояр. Коли ж татари з'явилися вдруге на Подніпров'ю р. 1240, то з ними об'єдналися не тільки ці втікачі, що втечу на степи раніш рятувалися від боярської експлоатації та самоволі княжих дружин, — з ними об'єдналася майже вся трудяща людність українська.

Кам'яна баба

Зчинилася велика народня революція проти князів, бояр та монастирів. Народ всюди по Україні піднявся й бив та помагав татарам бити своїх ворогів — бояр. У Києві заперлося було боярство, але Київ здобуто, і все панство вирізано. Пішов по Україні страшний переполох — не так од татар, як од повстанців. Все боярство з попами втікало світ-за-очі; утік на Захід і галицький князь Данило, злякавшись татар і помсти від своїх підданих. Скрізь до татар приставали міські ремесники, торговці, смерди, закупи, бо татари давали їм повну волю і вдовольнялися невеличкою даниною.

Здавалося, що бояр із князями навіки вигнано з України, громади почали організуватися тепер в автономні спілки з виборними старшинами. Але татари повернули незабаром назад у свої степи. Данило з боярами, об'єднавшись з папою римським та забезпечивши себе поміччю від сусідів, почав наступ на збунтовані землі. Пішла довга кривава боротьба бояр із населенням, горіли села й містечка, вирізувано впень буптарів.

Але все-таки Данилові не пощастило підбити собі всі збунтовані землі: Поділля, половина Волини, Київщина, Переяславщина, коротко, все Подніпров'я, крім частини Чернігівщини, лишилося таки під татарами, на волі. Тепер на Україні настало дві влади: на західній панували бояри з Даниловими нападками; на східній було деякий час громадське самоврядування під зверхністю татар.

На західній Україні пишню розцвів тепер феодалний лад. Багацько до того спричинилося те, що західня Україна вступила в торговельні зв'язки з Угорщиною, Польщею та Німеччиною. Західня культура почала приносити з собою західні феодалні порядки, що мали ще до татарської революції добре підготований ґрунт. Галицькі та волинські бояри починають навіть величати себе баронами, як це було на Заході, та заводити такі данини на смердів і ремесників, які заведено було на Заході.

Татарська революція залишила глибокі сліди в культурі України. З одного боку, вона вигнала з Подніпров'я понів і бояр, а тим самим позбавила східню Україну школи й освічених людей, та, з другого боку, вона високо підняла ремесло. Татари славилися, як добрі майстри. Багато їх осіло по селах і містах — не тільки на Подніпров'ю, а й на західній Україні; до того стали ще сюди напливати із заходу багацько май-

стрів — італійців, німців то-що. Вони й учили наших земляків рукометства.

Рільництво розвинулося також, бо починався вже тут і там вивіз хліба за кордон, в першу чергу до татар та в Литву. Вільна займанщина зникала, підсічне господарство стало переходити в триручне, через розвиток умілости ходити коло землі. Розвиток сільського господарства виявлявся ще й в тому, що спільне, дійсно громадське землеволодіння сільських громад почало колотися на окремі дрібні господарства, що їх провадити стала вже кожна сем'я окремо, власними силами.

Приватне володіння на землю почало швидко втискатися в дотеперішню земельну спільноту та розвалювати її на дрібні подвірні господарства.

Розцвіт феодалізму

Україна на початку XIV століття була вже високорозвинена країна. Рільництво було тепер головна праця в населення. Обробляли землю не тільки селяни, а ще більше бояри цікавилися тепер своїм господарством: заводили в себе гурти худоби, поширювали свої землі, дбали про те, щоб найкраще її обробити. По містах процвітало рукометство та торгівля. Закордонна або вивізна торгівля значно поширилася. Тепер почала розвиватися й внутрішня торгівля, з'являються по містах ярмарки та торги, де селяни обмінюють свої продукти на вироби ремесницькі. Натуральне хазяйство почало занепадати.

З розвитком добробуту на Україні почала відчуватися потреба звязати себе із Заходом, щоб туди вивозити своє добро. Найкращий шлях на Захід — це було Балтицьке море, але до нього доступ перепинили на півночі литовці й німецький орден хрестоносців, що

Герб кн. Корибутів-Вишневецьких

розсіявся на берегах Балтицького моря. З литовцями можна було саяк-так поладити, бо на Литві сиділо багацько бояр, що втекли з Подніпров'я за татарщини й завели навіть на Литві подніпровську культуру, — та важко було поладнати з хрестоносцями.

Щоб добутися таки того доступу до Балтику, волинські бояри об'єднуються р. 1340 з Литвою, вибравши литовського князя своїм володарем; Литва охоче пішла на таку згоду, бо її дуже дошкуляли хрестоносці. За волинськими землями пішла Чернігівщина та й інші землі, як Побужжя й Пинщина. Спільними силами підбито було Литву й „татарських людей“ на Поділлі та Подніпров'ї, і на початку другої половини XIV ст. вся Україна опинилася під Литвою. Одна тільки Галичина відійшла до Польщі, бо там гору взяла польська партія, що вважала за вигідніше об'єднатися з сусідньою Польщею, а не з далекою Литвою.

Але литовсько-українські землі ніяк не могли впоратися самі із хрестоносцями, — прийшлося шукати ще одного спільника. Таким спільником була сусідня Польща, що її хрестоносці також не пускали до Балтицького моря. Довелось Литві з Польщею скласти р. 1385 в Крєв'ю так звану унію, цеб-то таку угоду, що заводила одного господаря для литовсько-українських та польських земель; він називався заразом польським королем і литовсько-українським князем чи господарем, як його називали. Щоб здійснити цю унію, литовсько-українського господаря Ягайла оженили з королівною польською Ядвигою.

Тепер хрестоносцям прийшлося важко. Р. 1410 під Грюнвальдом побито їх до ноги, і хоча цілком їх не зламано, проте доступ до моря був уже наполовину в руках українсько-польсько-литовської унії. Через півсотні літ подолано їх було остаточно, і унії дістався превеликої ваги порт Гданськ (Данціг), що лежав при Вислі.

Господарство України в литовсько-польській унії пішло тепер далеко вперед. Розвинулося ще краще рільництво, процвіло ремесло, поширилася внутрішня торгівля. З одного боку, у велику силу ввійшло боярське землеволодіння, з другого — міське виробництво. Ярмарки та торги кишіли вже від своїх та чужих купців: з'явилися в широкому вжитку навіть свої власні гроші, що їх били при дворі литовського господаря.

З розвитком грошового господарства розвивалися і громадські порядки. Бояри стали звертати на своє хазяйство ще більшу увагу та шукати робітника до нього. Холопів було мало, а землі

в бояр де-далі скупчувалося все більше. Довелося їм закликати на свої землі осадників, що зобов'язувалися платити чинші за одержану від бояр землю й допомагати боярам оброблювати й їхню. Деякі бояри почали закликати до роботи на своїх полях смердів; закликали їх спершу по добрій угоді, за почастинок — „на толоку“, — ще й музику обіцяли по роботі. Згодом уже й їх почали зневолювати працювати на боярській землі даремно: робити панщину.

Серед селян утворилося тепер чотири верстви: не вільні, що були власність боярина, як раніш холопи, дякольніки, що сиділи на панських землях та робили „дякло“, цеб-то давали данину й робили панщину, служебні селяни, що робили панам усякі служби, та кмети, що сиділи на княжих ґрунтах та давали данину одному князеві — господареві.

По містах також настала зміна. Ремесники почали об'єднуватися на німецький зразок у спілки, що звалися цехами, або братствами. Купці та ремесники почали одержувати різні привілеї на право торгівлі та ремества; хто не був у цеху, тому вони забороняли ремесникувати в місті або торгувати. За привілеями для цехів пішли привілеї для цілих міст. Міста діставали право самоврядування та власного виборного суду, — це звалося мати магдебурзьке право; воно звільняло їх од підлеглости королівським урядовцям та боярам.

Печатка львівського братства 1590 років

Тепер і управління землями було вже не таке, як раніш. Князів поодиноких земель позбавлено давніх прав: всі вони вже наприкінці XIV ст. стали нарівні з боярами під одною владою литовського господаря. Краєм почали управляти призначені від сейму державні урядовці. Раніш уся держава була власність князя — тепер він став тільки першим урядовцем у державі. Уже не князівська воля вирішала, а закони, що їх ухвалив сейм та що їм мусив і сам князь коритися.

Сейм — це був з'їзд усіх бояр із усіх земель; він признавав головних урядовців і ухвалював закони. В сеймі мали право голосу самі бояри: міщани й селяни не брали в ньому участі, це був привілей тільки одних бояр.

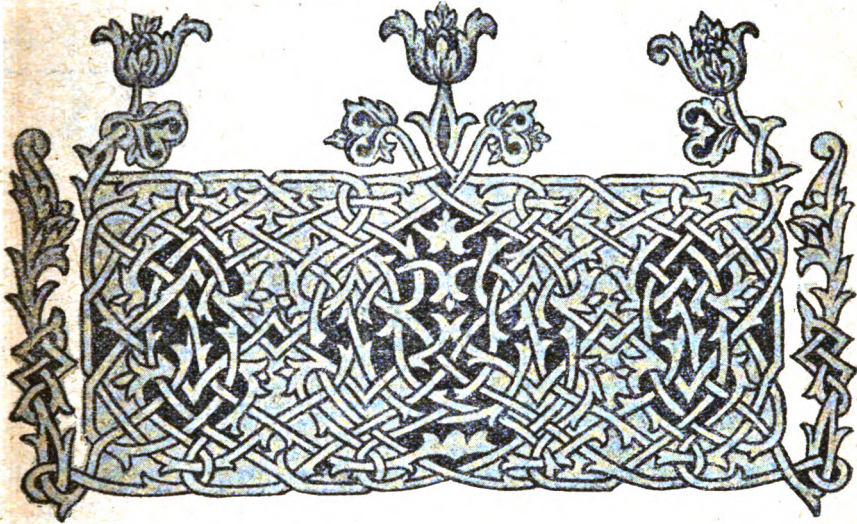
Такі нові порядки на Україні знову загострили класові суперечки. Розвинена експлоатація, що для її охорони заведено було такий порядок на Україні, збільшувала ворожнечу селян та міщан до бояр, учнів до майстрів і так далі.

Отже, не дивно, що вже р. 1490 на західній Україні, в Галичині, виникло під проводом Мухи величезне повстання селян та міщан проти землевласників-бояр. Але його придушено було швидко. Револуційний рух надто небаром пригас, бо від кінця XV ст. на Україну стали з Криму нападати татари, але вже не як визволителі селян, а як грабіжники, що брали людей у полон (ясир) та продавали їх у Царгород туркам у неволю. Через ці татарські напади на якийсь час і припинився повстанський рух на Україні; ще більше, з Подніпров'я почали втікати люди на західню Україну: воліли кидати свої оселі та найматися в галицьких та волинських бояр за дякольників, аби не йти у страшну неволю турецьку.

Нові порядки викликали непорозуміння й серед владної класи — бояр. Давнім князям та великим боярам дуже не вигідно було, що їхнє право тепер урізувано та зрівняно їх із звичайними боярами, і вони мали підлягати господареві. Вони й пробували відірватися від Литви, щоб відновити давні феодальні порядки, де кожен з них був малим володарем на своїй землі. На чолі їх став Свидригайло, брат литовського князя, — але справа ця кінчилася нічим. Так само не вдалося й повстання з кн. Глинським на чолі, що хотів піддати Україну під зверхність московського царя. Розбили ці повстання бояри-середняки, бо їм вигідніше було мати замість багатьох та слабих влад окремих князів одну, зате сильну, — господаря литовського, що охороняв би їх перед самоволею малих князів.

Тепер ми знаємо, як на Україні за натурального господарства помалу виростили класи та розвивалася феодальна держава, що прибрала й иншої форми, коли почало поширюватися грошове господарство; ми бачили чотири ступені цього розвитку: складання київської держави за грабіжницької торгівлі, процес феодалізації України, перерву в феодалізації з революцією татарських людей та розцвіт феодалізму за зачатків грошового господарства в XIV і XV ст. Ми бачили, що вже в ті часи розгорілася завзята боротьба між трудящим людом та паразитами, що жили з чужої праці, — боротьба, що виросла із пригнобленої власности на засоби виробництва.

А тепер будемо стежити за новим громадським укладом, що почав складатися в новому грошовому господарстві. Зародки грошового господарювання ми бачили вже в натуральному господарстві, — тепер дослідимо їх далі, щоб бачити, до чого вони довели та в що вони вирости.

Кінцівка з „Часослова“ 1616 р., друкованого в Печерській Лаврі

Заставка до „Номоканона“ Копистенського, 1624 р.

ЧАСТИНА II

ДВОРЯНСЬКО - КРЕПАЦЬКА СУСПІЛЬНІСТЬ

Грошове господарство на Україні

Як ми вже чули, зародки грошового господарства почали з'являтися на Україні ще в XIV ст. та навіть раніш, за київських часів. Але до кінця XV ст. господарство все ще лишалося в основі натуральне. Все ще більшість народніх мас не вживала широко грошей, все ще жила тільки тим, що кожен зробив сам чи спільно з другими, все ще не знала, що то є купувати на ринку. Данини боярам виплачувано також здебільшого не грішми, а натурою: медом, хлібом, худобою або домашньою птицею.

Тимчасом із зростом техніки, що-раз то більше, зростає поділ праці між селом та містом, між хліборобом і ремесником, а з цим зростала й потреба постійного, а не випадкового обміну сільських та міських продуктів; ярмарки та торги що-раз частіше з'являються по містах і містечках, де-далі все зростає грошовий оборот: з'являється внутрішня торгівля. Люди починають вірити, що гроші начеб-то мають силу заспокоювати всі людські потреби: за них всюди і все, що хочеш, купиш, до того ж легко їх переховувати. Дехто з виробників починає заготовляти свої продукти не тільки для себе на споживання, а ще й на замовлення та на продаж. Їхні продукти набирають тепер значіння товару. Починається скрізь гонитва за грішми, росте бажання зібрати їх як-найбільше: хто має

гроші, той багатий, тому нічим не треба журитися, бо все готове купити. Купець стає значною особою в суспільстві, бо він торговельний посередник між тими, що виробляють різні продукти, і тими, що потребують цих продуктів.

Такі продукційні відносини, що в господарські підприємства виробляють не тільки для свого вжитку, а ще й на продаж (цеб-то виробляють крам), називається товаровим господарством.

Купець у цьому господарстві поруч з давнім феодалом-боярином, тепер шляхтичем й поміщиком, — головний визискувач-експлуататор чужої праці. Він не тільки присвоює її собі, як купецький барин, а ще й кидає їх у торговельний оборот, щоб мати нові барини: шеляг у нього родить шеляг. Це вже не давня боярсько-феодална експлоатація: бояри-феодали присвоювали собі людську працю та споживали її, обертаючи на розкішне життя, а це вже — експлоатація для накопичування грошового капіталу, що має дати новий дохід. Це експлоатація, що її провадить не тільки поміщик, продаючи присвоєну собі додаткову працю своїх крпаків, але й купець. Він також присвоює собі додаткову працю виробників, що продають йому свої вироби, та визискує споживачів, що купують у нього його товар, очевидно, дорожче, ніж він сам заплатив.

Таке торговельно-капіталістичне господарство, що мало свої зародки вже в київській добі, почало в нас розвиватися на швидку ногу в XVI ст. Великий попит на збіжжя з України на Заході Європи, належність литовсько-польській унії доступу до Балтицького моря, приплив чужих грошей, жарбування своїх, — все це прискорило цю зміну українського господарства, даючи тепер можливість торгувати на широкую ногу з західними краями та розвивати в себе торгівлю внутрішню.

Як виглядало міське виробництво в умовах торговельного капіталізму?

Головною працею в міщан ставало тепер ремесло та торговля. Іще в XV ст. міське населення працювало здебільшого на риллі, так, як і селянин; тільки незначне його число працювало в ремесві, а ще менше — в торгівлі. Тепер стало навпаки: меншість працює в рільництві, а більшість у ремесві та торгівлі; по містах осідає багацько чужинців, євреїв, вірмен, німців та італійців, що тільки й живуть з торгівлі.

Ремесників розвилося багатько і всяких: різників, бондарів, ганчарів, римарів, кушнірів, столярів, слюсарів, кравців, ткачів, шевців, пекарів, золотарів, будівельників, різьбярів, малярів та навіть музик. Которі з них уписувалися до цехів, которі й так робили; з одних великі майстри були, і вони мали своїх підмайстрів, челядників та учнів, — інші працювали сами, без помічників; це були звичайно „партачі“, що не були вписані до цехів.

Доктор Франціск Скорива. Старий малюнок XVI ст.

З розвитком ремесства розквітла і внутрішня торгівля. Не було жодного міста, де б не відбувалися раз, два рази на рік великі ярмарки, де б хоч раз на тиждень не йшли торги по базарах. Торгували на цих базарах усячиною: і своїм, „руським“, товаром, і привезеним із Заходу, „німецьким“, та із Сходу — „татарським“. Селяни також привозили на базари свої продукти: м'ясо, хліб, овочі, рибу, городину всяку. По містах повно вже було крамниць та шинків, де можна було що-хоч купити та ще й добре випити. Розвивається конкуренція між торговцями за

покупців; міста ростуть, як на дріжджах, багатіють, з'являються в них банкіри, що дають гроші в позику купцям та ремесникам. Одні купці скуповують у ремесників та селян їхні продукти й перепродують їх із великим барисшем або вивозять за кордон; інші — знов привозять усячину із Заходу та Сходу й продають її за добрі гроші.

Головними торговельними центрами на Україні були тоді Львів, Кам'янець, Сянок, Перемишль, Берестя, Луцьк, Київ та Холм. Тут відбувалися великі ярмарки, сюди приганяли на продаж десятки тисяч волів, коней, овець та свиней. Сюди рік-у-рік з'їздилися купці з усього світу: вірмени, євреї, німці, італійці та інші; з Москівщини привозено дорогі хутра, юхту; через Волощину та Угри приходили східні вироби (шовк та перець), східні та південні овочі й дорогі вина; з Німеччини прибували всякі сукна, полотна та залізні вироби.

Гріх і кара перших людей. Рисунок 1627 року.

Багацько заробляли від цих торгів та ярмарків міста, розбагатіла від них і держава. Вона закладала по містах митниці й наказувала собі платити з товару, що привозили його на продаж, мито, цеб-то особливий податок; це мито здавалося звичайно в оренду. Так само й для чужоземних купців держава закладала митні комори, де мусили платити податок і свої купці, ті, що возили „руський товар“ за кордон.

Грошове господарство дуже допомагало зачаткам на Україні всякого промислу, що з'явився в XII ст. й був спершу в руках чужинців. В галицьких жупах — солярнях, варять сіль; по лісах будують тартаки (лісопилки), що ріжуть дерево на мате-

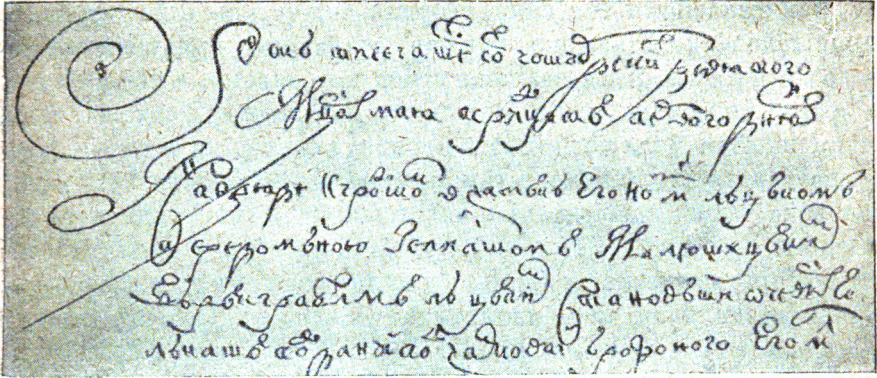
ріял; виробляють із дерева смолу та поташ, засновують скляні гуті. З'являються фабрики паперу, а з ними й перші друкарні (досі друкувати книги на Україні не вміли, їх тільки переписували). Навчили українців друкарської штуки. в 1560 роках два друкарі, що втекли з Москви й заклали друкарню в Заблудові й Львові. В ці такі часи з'являються на Україні ґуральні (винокурні), де гонять горілку. На фабриках починають працювати не тільки дякольніки, а й наймані робітники — околличні селяни.

Під впливом грошового господарства ґрунтовно змінилося й сільське господарство. З одного боку, розпадається зовсім давня спільнота-громада, поділяючися на окремі, подвірні, самостійні господарства. З другого боку, боярське землеволодіння починає виробляти продукти не так для своєї потреби, як на продаж. Боярські маєтки ростуть, то скуповуючи землю, то просто забираючи її в селян, заводяться в них усякі промисли та скотарство. Данини, що їх брали дотепер від чиншовиків натурою, змінюються на грошові, на „серебщину“; за разом бояри збільшують „дякло“ своїм дякольнікам. Щоб мати більший дохід із своїх маєтків, вони закладають по селах корчми й за допомогою своїх орендарів розводять п'яниць серед населення.

Тепер уже сільське господарство, крім спустілого Подніпров'я, майже всюди стало триручне; годі вже було землі дармувати, з неї можна було мати добрий дохід. Дохід цей просто таки на очах зростає. На Заході в XVI ст. почався великий голод через довгі криваві повстання та неврожаї; відчувалася там також велика потреба лісового матеріалу. Бояри починають чим-дуж гонити на Захід сплавами по річках хліб, дерево та м'ясо. Скоро тільки потепліє, а вже на Бузі йдуть хмарою сплави, навантажені продуктами сільського господарства. Узимку їх підвозять, а на весні гонять водою до Висли, а далі через Гданськ, Балтицьке море в Німеччину, Францію та Італію.

Але тут розвиток торгівлі натрапив на перепону. Польща зависно почала дивитися на багаті землі українські; вона почала робити всякі перешкоди панам і купцям з України, що везли Вислою свої товари на Захід, накладала на них високі мита: мовляв, Україна з Литвою — це окрема держава, хай платить нам за те, що переїздить через наш край. Хотілося їй зовсім забрати Україну до себе. На Україні земля родюча, не то,

що польські піски. На цю-то землю почали зазирати польські пани, шляхта. Українські пани й собі починають міркувати, що краще буде об'єднатися зовсім з Польщею: тоді можна буде без ніякого мита везти своє несправедливо набуто добро на продаж, а то, мовляв, і пропадеш за дорогим митом.

Волинське листя на початку XVII ст.

Так зійшлися в одно інтереси українських і польських панів. Року 1569 в Люблині склали вони нову унію; згідно з нею українські землі цілком перейшли до Польщі. Литовські пани пробували протестувати, та вдіяти нічого не могли: даремно намагалися вони переконувати українських панів, щоб ті не піддавалися Польщі. Купецький інтерес був для їх дорожчий од не вигідної самостійности.

Шляхетсько-хлопське суспільство

Грошове господарство на Україні все перевернуло горі дном. Воно не тільки - що змінило політичний уклад на Україні, а ще й утворило зовсім нові громадські порядки, остаточно поділивши населення на упривілейовані та неупривілейовані стани — сословія.

Міста остаточно виділилися тепер із звязку з сільськими громадами. Поширення магдебурзького права робило з них немов самостійні республіки в краї, що не підлягали загальному праву, а виключно тільки своїм, особливим міським законам. Королівські урядовці та судді не мали права управляти та судити в упривілейованих містах: управління було в руках

виборної міської ради з війтом та бурмістром на чолі, а суд правили обрані од міщан лавники. Міщани творили тепер окремий упривілейований стан, що одірвався цілком од селянського стану; ми називаємо його також податковим станом, бо передусім на йому лежав увесь тягар державних податків.

Землевласники так само творили тепер для себе окремий упривілейований стан, що був на становищі привілеїв земського права. Вони звалися тепер не боярами, а шляхтою, на зразок польських панів. З усього населення держави сама тільки шляхта мала повне право порядкувати своїми землями, цеб-то передавати їх у спадок дітям, продавати, заставляти, купувати, мала вона також свої окремі шляхетські суди, що звалися земськими судами. Важливий привілей ще був у шляхти: це право збиратися на сейм. Сеймів було два роди: валъний сейм, куди приїздили на раду шляхтичі з усіх земель Польщі, та мали сейми або сеймики, що на їх збиралися шляхтичі тільки з одної якоїсь землі. Землею називали тоді малу округу, завбільшки з нашу губерню; на чолі її стояли старости або воводи. З усіх державних станів тільки сама шляхта мала право носити зброю. Постійного війська ще не було багацько, отже, шляхта все це мусила сама із своєю службою охороняти себе від внутрішніх і зовнішніх ворогів.

Шляхетський стан на Україні став складатися ще на початку XV ст., після того, як утворено було креську унію. Вже тоді бояри одержали, на зразок польської шляхти, перші свої привілеї. Остаточно однак закінчилося формування цього стану доперва після люблинської унії, коли українських бояр зрівняно було в правах із польською шляхтою. У Польщі шляхта була сильніша від самого короля: вона його обирала, вона видавала закони та обирала урядовців; вона й скидала короля, коли він був їй не до вподоби. Недурно польське королівство стало тепер називатися „Річ Посполита“, цеб-то респу-бліка шляхетська, хоч і мала вона свого короля.

Найгірше було за нових порядків селянству. Гонитва давніх бояр, тепер шляхти, за грошима привела селянство до цілковитого покрепачення. Землевласники вже не вдовольнялися дякольниками та рабами, що на них працювали, а стали це посягати на землю та на волю кметів. Але, щоб зробити з них своїх підданих, треба було раніше позбавити їх маєткових прав.

Це й учинено р. 1557 законом, що звався „у став на во л о к и“: господарства кметів, що ще існували тут і там спільнотю, розбито на дрібні смуги — во л о к и, решту пороздавано панам, а кметам заборонено порядкувати своєю землею. Земля стала тепер не їхня, а панська, бо держава, оголосивши вивласнення селянської землі, роздала цю землю шляхті.

Після цього закону покращення вільної частини людности пішло вже легко. Від неї відібрано остаточно право власного громадського суду й суд цей передано шляхтичеві; заборонено виходити із свого хазайства до иншого пана або переселюватися

Кв. Вишневецький засновує на Дніпрі Запорізьку Січ (р. 1552)

в місто, а втікачів люто карано; дякло-панщину заведено для всіх селян, та ще й збільшено з одного дня на три-чотири дні. Коротко кажучи, вільну колись людність зрівняно зовсім із дякольникими та „засядлими“ чи „непохожими“ людьми, як звали тоді тих, що підпали під панщину, осівши на панських ґрунтах.

У другій половині XVI ст., після люблинської унії, на селі рідко вже бачимо вільних селян; стали тільки х л о п и, суспільна верства, що склалася з давніх рабів, дякольників та кметів. Ця покращена панщиною хлопська верства втратила навіть право власности не тільки на свою землю, а ще й на свою

рухомість, втратила навіть право на свою особисту волю. Литовський статут (збірник законів, що вийшов уперше р. 1529, а вдруге р. 1566), що вкупі з уставом на волоки р. 1557 узаконив цей процес покрепачування, дає виразну картину того, як пани затагували в петлю потроху та що -разу сильніше трудящий люд.

Здобуваючи владу над маєтком і особою селянина, шляхта почала згодом братися й до міщан. Розцвіт міст був шляхті, як сіль ув оці; міська торгівля давала міщанам багацько доходів, що на них ласа така була шляхта; ще більше доходу давала закордонна торгівля. А тому, що торгівля з Заходом ішла, переважно, продуктами сільського, цеб-то панського господарства, шляхта прожогом кинулася забирати цю торгівлю до своїх рук.

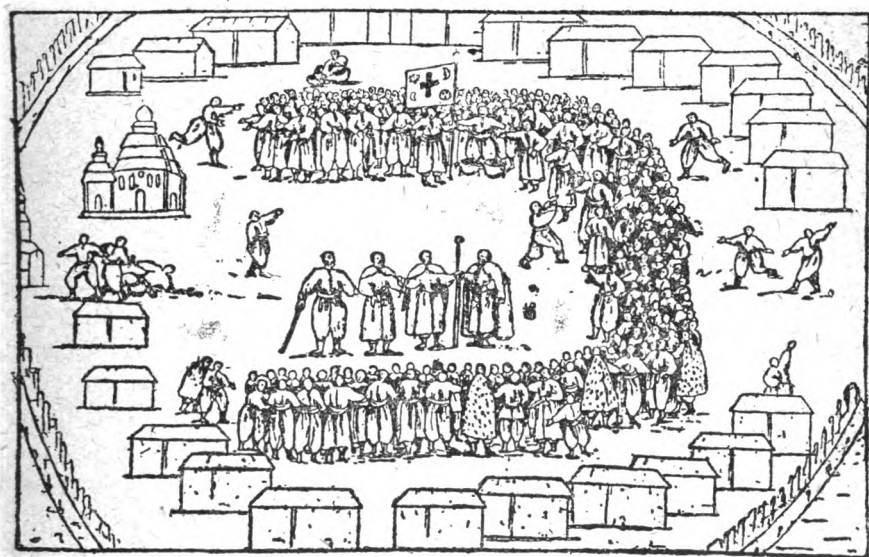
Тепер містам прийшлося скрутно. Торговлю з закордоном шляхта забрала собі, торгівлю внутрішню обмежила всілякими дрібничковими регламентами та ще й стала не пускати своїх селян у місто, щоб не купували вони в ремесників та купців. Вона зробила торги в себе на селі, по корчмах, стала в себе заводити своїх ремесників із хлопів та приневолювати своїх підданих купувати в себе все потрібне. Далі шляхта почала навіть забороняти міським ремесникам організовуватись в цехи й дозволяла їм засновувати тільки релігійні, церковні братства, а не професійні. Заборонили, врешті, міщанам купувати землю та навіть носити дорогий одяг. Виборні уряди в містах почала шляхта скуповувати за гроші для себе й тим остаточно покорила собі міста; тільки деякі з них залишилися ще при давньому самоврядуванні.

Цей процес економічної й політичної боротьби з містами шляхти прибрав був релігійного характеру. Українська шляхта заводила нові порядки на Україні, польщилася, приймала польську культуру, латинську віру; тимчасом міста додержувалися давньої віри, православної. Через це боротьба міських цехів — братств із шляхтою стала ніби боротьбою віри православної з католицькою.

Вище православне духівництво йшло тоді за шляхтою. Воно мало величезні маєтки й було, так само, як і шляхта, заінтересоване в тому, щоб експлуатувати селян та щоб міста не мали будь-якого значіння. Треба сказати, що міщани дуже нарікали на вибагливе й розпусне життя своїх владик, чим і нарobili собі між ними ворогів. Отже, не диво, що після політичної люблин-

ської унії прийшла ще одна, церковна берестейська унія; склала її українська православна церква з католицькою р. 1596 в Бересті. Українські владика, що дуже вже їм докучали братства, не мали іншого виходу, як шукати собі допомоги в польських ксьондзів. Їхній зверхник, царгородський патріарх, не мав уже ніякого політичного значіння, бо Царгородське царство 1453 р. зайняли турки; тому не дивно, що знатні попи готові були себе й чорту запродати, як це писав тоді львівський владика, щоб тільки збавитися навісних міщан та безпечно панувати по своїх величезних маєтках. *студийний*

Козацька рада в Січі

Таким робом, економічна й політична боротьба міст із землевласниками, духовними та світськими розгорілася, начеб-то боротьба за віру, боротьба проти унії, проти католицтва. Виступав тоді з одного й другого боку на поле гарячих суперечок багацько славних письменників; з-серед нижчого міського духівництва, що теж терпіло від владик та йшло вкупі з міщанами, вийшов тоді голосний письменник Іван Вишенський, що в своїх творах немилосердно картав так світських, як і церковних панів за їхню експлуатацію трудящих та за розпусне їхнє життя. Це не вперше бачимо таке явище, що в письменстві появляється гостра критика наявного громадського ладу та

класової нерівності. В XIII ст. в нас було багатько безіменних авторів, що протестували проти експлоатації, тепер ще з сильнішим протестом на їх місце ваявся Вишенський. Його мрії — це скасування панської держави, скасування економічної й соціальної нерівності, скасування експлоатації, словом усе те, що на Заході й собі розвивалося в той час у селянських та ремесничих заколотах під гаслами вретичного комунізму релігійного.

Серед цієї боротьби міст і селян з шляхтою та вищим духівництвом (нижче було покрепачене майже нарівні з селянами) з'являється новий стан, козацтво, що, ставши на чолі міщан і селян в боротьбі з шляхтою, зробило революційний переворот на Україні в XVII столітті.

Козаччина

Ми вже чули, що Подніпров'я в другій половині XV ст. почало пустіти. Напади татар, що осіли в Криму та по степах, вигнали на захід і північ протягом кількох літ всю людність із багатой Переяславщини, Київщини, з більшої частини Поділля та із східної Волини. У ці пустки на Подніпров'ю почали згодом втікати із західніх земель заможніші селяни, яким загрожувала панщина, де-далі почали сюди втікати й міщани, яким дуже вже важко було жити під шляхетською опікою. Вже віддавна люди рятувалися од своїх панів, тікаючи на степи: в XIII ст. багатько вже було по степах утікачів із України; вони-то й помогли татарам підчас першого їхнього приходу прибити князів. Тепер цих утікачів намножилося ще більше; їх звали тепер козаками. Козаки ці жили з того, що ловили на степу рибу та звіря, добували мед, а принагідно нападали на татарські оселі та на купецькі валки, що йшли з Москівщини до татар. Це степове добичництво звалось козацьким промислом або просто козакуванням.

Згодом козакувати, промишляти по степах почали вже не тільки втікачі, але й прикордонні пани, міщани та селяни. На весні вони виряджались на степи й промишляли там ціле літо та в-осени вертались додому з усяким добром. Такий „уход“ у степи приваблював де-далі більшу силу людей; на степ почала сунути сила народу, деякі стали міцно осідати там і бралися на волі хазяйнувати. Подніпров'я ступнево знову залюднювалося, а надто тому, що шляхетські утиски виганяли із західної України

що раз більше селян та міщан. Згодом почали прибувати сюди й пани, шукаючи нової землі; вони забирали собі великі простори й сами запрохували втікачів осідати на їхніх землях.

Один із таких панів князь Вишневецький, прозваний Байдою, що про нього ще й досі кобзарі співають пісень, zorganizував степовиків у військову силу. Він заклав на Дніпрі в неприступному місці за порогами Запорізьку Січ (десь у

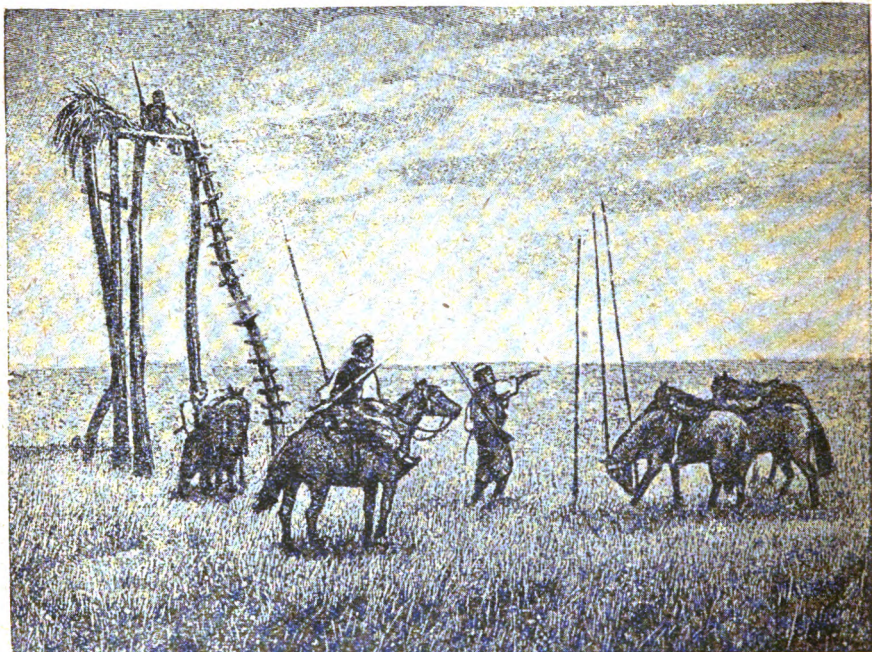
Козак Мамай. Старий малюнок

половині XVI ст.), грабував із неї татарські оселі й ходив навіть на турків, на той бік Чорного моря. Польський уряд був наче-то вдоволений, що на східніх кордонах Польщі стало трохи безпечніше від татар. Він обіцяв навіть платити козакам гроші за те, що берегтимуть Україну від татар; дав їм волю обирати собі начальників — гетьманів, дав самоврядування. Та проте панів жах розбирав, що стільки робочих рук утікає од панщини; тому вони завели козацький реєстр: вони-то наказали

записати до козацького присуду, цеб-то на права козацького самоврядування й одержування з казни плати за службу, тільки знатніших козаків. Всі інші мали повернутися під панщину, що заводили її пани на нових землях.

Та наказ цей нелегко було виконати. Козаків було вже десятки тисяч, а до реєстру мало попасти всього кілька тисяч,— тож реєстр і повернувся в нівець. Нарід і далі хмарою сунув із Заходу на Подніпров'я, втікаючи від шляхетських порядків, і хоч на Подніпров'ю знову натрапляв на панів, але тут вони

Козацька сторожа в степу

йому не страшні були, бо тут була воля. Пани хоч і тут намагалися повернути назад у панщину всіх, неписаних до реєстру, але зробити цього так само не мали сили, як не мали сили принити втечу селян та міщан із Заходу.

Тимчасом на Московщині на початку XVII ст. настали великі заколоти, що довершували собою дворянську революцію. Польські пани хотіли з цього скористатися та посадити в Москві царем свого кандидата. Але бракувало в них сили. Тоді вони закликали всіх козаків у похід, обіцяючи закріпити за

ними різні привілеї, і козаки, ласі на грабіж, пішли з гетьманом Сагайдачним виручати шляхту та здобувати царський престол її кандидатів. При цій нагоді козаки ще більшої набралися сили. Тепер вони роблять великі походи на турків, палаять їхні міста, визволяють бранців; на Подніпров'ю вони єдині хазяї. Під козацький присуд пішла вся східня Україна, і скоро під козацькою опікою віджили православні попи та міста. В Києві засновано було православну вищу школу, так звану згодом Могилянську академію, а попи здобули навіть православного митрополита.

Але шляхта перелякалася цього зросту козаччини, що стала поширюватися й на Захід. Шляхта збрала військо та, здорово побивши козаків, р. 1625 силою перевела запис до реєстру 6000 найзнатніших козаків. Усіх інших, цеб-то виписчиків, примушено робити панщину. Обранець реєстрових козаків, гетьман Дорошенко, допоміг панським комісарам вичистити козацькі лави від посполитих міщан та хлопів.

Може, спитає дехто, як це могло статися, що козаки, маючи таку силу, так легко піддалися панам і пішли знову в панські піддані? А було воно так.

Між козаками вже до Сагайдачного утворилося було три групи. Одні мали багацько землі, хоч і не власної, а державної, королівської, що на ній сиділи, та багацько майна, набраного в походах на татар — вони звичайно старшинували в козацьких ватагах і чим-дуж пнялися до шляхти, щоб зрівнятися з нею, щоб мати такі самі права на землю, на промисли, на торгівлю, які мала одна тільки шляхта. Вони охоче йшли на реєстр, бо він їх відрізняв споміж іншої козацької голоти, що з неї вони хотіли зробити своїх підданих. Інші знов козаки не бралися

до хазяйнування на землі, а жили більш за все промислами та торгівлею на Запоріжжі, промишляючи ще й по татарах; ці були у вічних суперечках із реєстровцями козаками за те, що ті так пхалися в пани, й часто добре таки скубли їх. Третя група з тих, що козакували, — це була дрібнота, що, втікаючи з західної України, осідала „на волості“, на землях нинішньої Київщини, Переяславщини та Брацлавщини, де вже розташувалися були пани та жили реєстровці. Ця дрібнота й собі намагалася стати козаками, щоб мати волю, та це дуже невідно було не тільки панам, але й реєстровцям, що хотіли з них мати робочі руки на своїх землях.

Козацька сторожа підглядає турецькі галери

І пани, що мали великі маєтки на Подніпров'ю, і реєстрова старшина, що тут і там мала свої села й хутори, які надавав старшині за службу король, всі вони були за те, щоб уся та маса селян-втікачів на Подніпров'ю й тут була в підданстві в панів та в старшини, щоб-то давала їм дань та ще й робила панщину. Цілком зрозуміло, що на це втікачі не хотіли погодитися і, як могли, дбали про те, щоб і собі бути козаками нарівні з реєстровцями.

Між цими трьома групами йшли вже віддавна суперечки за козацькі привілеї. Козацька старшина, що сиділа на землях і хазяйнувала, хотіла їх тільки для себе; січовики знов ставилися до цього вороже й хотіли добитися привілеїв для себе.

Козацька дрібнота з волости, цеб-то з земель, що заселили їх тепер втікачі, була проти всяких різниць серед козацтва й добивалася, щоб усі однаково були козаками. Через це й приходило часто між ними до кривавих сутічок навіть тоді, як усім укупі доводилося боротися з панами. Бувало не раз і таке, що вони видавали один одного польським панам, як це було підчас козацького повстання р. 1595. Козацькі свавільники з волости вбили тоді запорізьких старшин, між иншим, і їхнього гетьмана Лободу, за це запорожці видали шляхті ватажка свавільників Наливайка із старшиною. Таке повторилось також підчас повстання 1630 р., коли запорожці вирізали реєстрових старшин з гетьманом Грицьком Чорним за їхню зраду в повстанні.

Ось чому шляхті вдалося так легко, але й не зовсім, приборкати козаччину після Сагайдачного; однак козаки не піддавалися таки новим порядкам. Року 1630 вони навіть під Переяславом вкупі з панськими підданими здорово побили панів, про що розповідає Шевченко в „Тарасовій ночі“. Року 1635 знову вибухнуло козацьке повстання, але скінчилося воно, як і всі інші, невдачею. Реєстровці знову зрадили й видали гетьмана Сулиму з старшиною шляхті на кару.

Року 1638 ці козацькі повстання нарешті таки було задушено. Щоб покласти край сваволі запорожців, що припиняла торгівлю Польщі з турками, спалила польська влада їхні човни, й на Запоріжжі поставлено залогою два полки реєстровців. Ці полки мали завдання пильнувати, щоб на Січі не скупчувалися втікачі. Всіх неписаних до реєстру шляхта силою намагалася загнати тепер у панське підданство.

Революція 1648—1654 р.р.

Отакі були на Україні порядки, доки в ній не вчинилася р. 1648 велика козацька революція, що на якийсь час звільнила Україну, хоча й не всю, від шляхетських порядків.

А тимчасом шляхетські порядки що-раз більше давалися в знаки усім непривілейованим станам на Подніпров'ю та й навіть самому реєстровому козацтву.

Козацькі багатії, тоб-то реєстровці, хоч і пхалися у шляхту, та панів ненавиділи не згірш од хлопів. Пани, бач, позаймали великі землі на Подніпров'ю та ще й посягали на землю реєстровців, що їм мали вони від держави. За цю землю та ще й за

право гонити горілку, за млини, за вільні промисли та вільну торгівлю, на що мала привілеї одна тільки шляхта, і пішла ненависть та боротьба козацької знати з панами; через це реєстровці й об'єднувалися вже й раніш із січовиками. Та як тільки їм приходилося в тій спілці скрутно, так вони починали зраджувати один одного, як тільки пани давали гарні обіцянки, що платитимуть реєстровцям гроші та визнають їхні привілеї, що дозволять гонити горілку, вільно торгувати, та що визнають за козаками право власності на землі, що їх козаки мали в оренді,— так одразу спілка й розпадалася. Але повстаючи знову, коли пани обіцянок не виконували, реєстровці все оголошували, що йдуть боронити православну віру, й підіймали цим селян, обіцяючи їм прогнати панів. От візьмімо, приміром, хоча б перше повстання козацьке проти панів р. 1590: воно піднялося через те, що в козацького ватажка Косинського забрав князь Острозький його маєтки на Росі.

Герб запорізького війська

Косинський і кинувся закликаати на війну з панами, хлопів обіцяючи їм козацьку долю. Якщо реєстровці воювали з панами за землю й за неї та за привілеї зраджували одночасно січовиків і селян, то січовики воювали з панами через те, що пани почали забороняти їм промишляти по степу й на морі, на татарах та на турках: дійшло до того, що пани спалили запорожцям р. 1638 човни, щоб не мали ті на чому виїздити на Чорне море! Коли реєстровці були новою земельною знаттю, що тільки за те, щоб мати собі землю, ставала до боротьби з шляхетськими порядками на волості, то січовики-запорожці заступали інтереси вільного степового промислу, вільну торгівлю козацьку, і тим самим заступали інтереси й міщан, що пани їх гнітили. Вони й держали щільний зв'язок із міщанами, в них здебільшого опинялися втікачі з міст,— і то не тільки з України, навіть і з дальших країн.

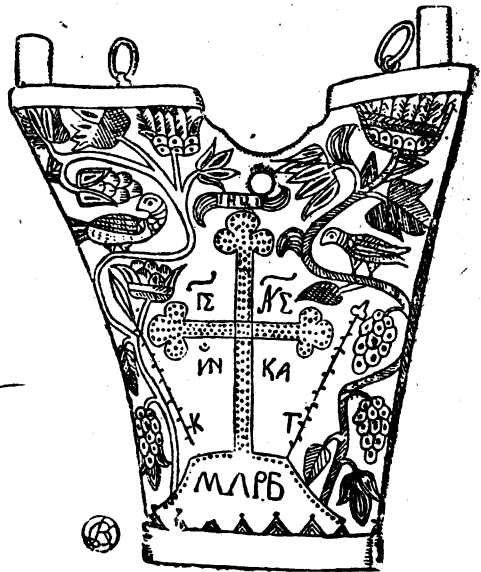

Обидва козацькі табори продавали один одного, коли пани робили їм обіцянки, обидва шукали один проти одного допомоги в панів, випрошували в них для себе старшин. Однак, коли доводилося їм боротися з панами, вони ставали вкупі та ще й селян підіймали, обіцяючи їм козацькі вольності, оголошували, що йдуть боронити православну віру, вигонити унію, католиків, панів та орендарів, що позаходилися вже на Подніпров'ї.

Отже, й бачимо тепер, що козацький рух протягом першої половини XVII ст. стояв у щільному звязку з класовою боротьбою, що її вели не тільки одні козаки, а в першу чергу ^{селян} міщани й селяни із шляхтою. Ця боротьба виливалася спершу в масову втечу на степ, в козацьке дозвілля, де далі в боротьбу за козацькі привілеї, аж доки не вибухнула повним, бурхливим вогнем по всій Україні — це й була революція 1648 р., що змела рештки шляхетського феодалізму на Україні.

Таким чином козацький рух був чинником революційної стихії поневолених селянських і міщанських мас, що намагалися оборонити себе від шляхетських порядків, а разом і, передусім, революційним чинником нової економічної класи, реєстрового козацтва, що боролось за зрівняння своїх прав із шляхетськими.

Які були причини революції 1648 року? Це було, по-перше, до краю доведене пригнічення міст та покращення селян. Грошове господарство не могло надовго погодитися із шляхетськими порядками. Розігнавшись в XVI ст., воно раптом спинилося на половині дороги. Шляхта, скупившись на своїх мастках всю вивізну торгівлю та придавивши міста, звела на нівель у внутрішній ринок і тим самим повернула назад, до натурального господарства. Село замкнулося біля свого пана та його

Запорізька порохівниця

орендаря, біля своєї корчми; місто із своєю торгівлею не мало доступу до нього. Шляхта розкидала направо й наліво гроші, витрачаючи їх на виставне життя, не дбала про дальший розвиток свого господарства; доходи з нього обертала вона на те, щоб купувати за кордоном предмети розкішного життя. Крайове господарство, що спершу піднеслося, почало дуже підупадати, потребуючи хазяїнів, запопадливіших, ніж гуляща шляхта. До того ще й у країні не було ладу: великі пани сварилися один з одним, збирали біля себе меншу братію й робили, що хотіли. не дурно ж козаки говорили, що над ним радять не так королі,

Запорожці здобувають Кафу. Старий малюнок XVII ст.

як ці короле-
нята. Економічно - соціальна революція висіла в повітрі.

Хто ж міг стати тепер на чолі української революції? Селяни, в усякому разі, ні. Вони ніколи не виступали й не могли виступити з програмою нового громадського ладу; вони могли бути тільки революційною стихійною силою супроти експлоатації, проти старих порядків, а сами стати до бою за нові не могли; це могла вчинити, цеб-то направляти цю революційну силу до бою, та лише Класа, що мала певну програму майбутнього нового порядку. Ми це вже бачили на татарщині, де селянство спромоглося тільки на знищення сучасного тоді ладу та на відновлення давнього громадського укладу; а нового воно не змогло встановити. Такою силою, що могла тепер повести селянську

революційну стихію до бою, могло бути тільки міщанство, а передусім нова ця земельна знать — реєстровці. Перші тому, що вони допомагалися таких порядків, де б грошове господарство маю новий розгін; другі — знов через те, що були запопадливі хазяї, вміли ходити біля землі та повертати її в капітал. Обидві ці групи, передусім реєстровці, і стали дійсно на чолі революції, об'єднавши біля себе січовиків, а, головню, використавши селянську нестриману революційну стихію.

Запорожці пишуть листа турецькому султанові

Почалася вона, цеб-то соціально-економічна революція, начеб-то за дрібницю. Шляхтич Чаплинський забрав масток і жінку в реєстрового сотника Хмельницького, того самого, що р. 1638 помагав палити човни запорізькі. Хмельницький кинувся тепер до січовиків, підняв реєстровців та закликав ще на допомогу татар. З ними рушив він на Подніпров'я, розсилаючи по всіх усядах універсали, де говорилося, що він іде визволяти селян з-під панів, вигонити орендарів та визволяти православну віру від католицьких ксьондзів.

По Україні знялася страшенна завірюха. Все, що стогнало під п'ятою шляхетської самоволі, кинулося зразу до зброї. Повстанчі ватаги просто на очах росли; вони нищили панські маєтки, вбивали панів та орендарів. Україна протягом кількох

місяців зовсім позбулася панів, хоча ті й пробували боронитися під проводом магнатів Потоцького, Вишневецького та інших. Хмельницький побідно дійшов незабаром до Львова, а далі на польську границю під Замостя.

Але тут саме й виявилось, що реєстровцям, які переважно керували цим повстанням, і на думці не було визволити селян. Вони дозволили татарам у подяку за допомогу набрати з міст та сіл десятки тисяч людей у ясир. З панамі знову вони помирилися під Зборовом р. 1649.

Богдан Хмельницький

Зборівська умова оддавала тепер реєстровцям усю владу на Подніпров'ю. В козацький реєстр мала вписатися, як і раніш, одна тільки козацька знать, хоча й у далеко більшому, ніж дотепер, числі. Панам-шляхтичам було дозволено вертатися назад у свої залишені маєтки. Селяни й міщани, як звичайно, не всі попали в реєстр, а тільки деякі з них, найбагатші, а загал однак мусив вертати в панське підданство. Не вся навіть Україна мала залишитися під козацькою владою, а тільки Подніпров'я.

Легко було реєстровцям підписати цю умову, та важко було її виконати, бо вся Україна й далі в огні горіла: Ватаги Кривоноса, Богуна, Нечая та інших ватажків, що біля їх скупчилися колишні панські піддані та козацька голота — дейнеки, і далі били панів та ще погрожували бунтом Хмельницькому, що став уже мріяти про князівську корону; не дурно ж титулував він себе вже перед панськими комісарами „самодержцем України з божої ласки“. Таким чином, зборівський мир став тільки на папері. Хоч-не-хоч, а прийшлося козацтву далі боротися з Польщею, щоб тільки на себе не дражнити лютого на панів населення; а тимчасом типком-

нишком Хмельницький почав оглядатися, на кого б спертися проти повстанських мас, — тих самих, що на їхніх плечах виріє у силу.

Таким спільником для козацтва найскорше могла бути Москва своєю сильною дворянською владою, що встановилася в ній після дворянської революції. Надто й маси не були проти цього, щоб стати під Московію. В Москівщині й віра була та сама, що в Іх, та московські порядки не пекли ще живого тіла так, як вже польські, хоч, як згодом виявилось, за цими порядками прийшла ще гірша неволя, аніж під шляхтою.

Хмельницького обирають на гетьмана

Московські дворяни давно й собі гострили зуби на Україну. Ще в XV ст., коли на Україні точилась боротьба між боярами та князями, вони спокушали українських князів піддатися Москві.

Деякі князі таки й піддалися були тоді Москві, хоча й не на довго, і від того часу московські царі стали величати себе „государями всієї Русі“. Тепер вони охоче годилися взяти під свою сильну опіку Україну (власне, козацьку старшину).

А козацькій старшині пильно було чим скоріш об'єднатися з Московією. Війна з Польщею не дуже-то йшла старшині щасливо, на Подніпров'ю вперта козацька сірома й селянство й слухати

не хотіли про будь-яку згоду з шляхтою і на власну руку проганяли панів. Старшина опинилася дійсно, як то кажуть, між ковадлом і молотом: і небезпечно було йти проти селян, і невитідно було вкупі з ними стояти проти панів. Єдиний порятунок була Москва, що її порядків ще не знала українська трудяща людність. Р. 1654 в Переяславі й зложено таку угоду, що східня Україна з козацьким військом переходила під Москву, а Москва за те обіцяла не касувати козацької автономії та стверджувала старшині права на маєтки, забрані від панів, а містам — самоврядування.

Таким чином, на Україні, хоча й не на всій, а тільки на подніпровській, козацька революція остаточно повалила старі феодальні порядки з їхньою шляхетчиною і, нарешті, широко відчинила ворота для того, щоб цілком здійснити розвиток грошового хазайства, а тим самим, щоб встановився дворянсько-княцький лад з сильною центральною самодержавною владою, яка й була тоді в Росії. Через те ми й називаємо козацьку революцію що до її напрямку дворянською революцією, яка по всіх країнах була переходом від старого, феодального, до нового, дворянського ладу. Що так воно було, це незабаром побачимо; а тепер погляньмо, який тимчасово встановився порядок на Подніпров'ю після козацького повстання.

Гетьманщина

Чого фактично досягла велика революція 1648 р.?

Передусім вона звільнила від шляхти й панської панщини тільки східню, подніпровську, Україну: про західню козацтво не дуже турбувалося, але й менше було там сили, щоб самій визволитися, тому вона залишалася й надалі під Польщею. А на східній Україні, на Київщині, Брацлавщині, Чернігівщині та Переяславщині, встановився новий становий уклад, козацько-військовий уклад, що зветься гетьманщиною. Панщини не стало. Шляхта протягом довголітньої громадянської війни як не вигинула серед руїницької стихії повстанчих ватаг: то повтікала в Польщу, а та, що зосталася де-не-де по своїх маєтках, не сміла вже ганяти селян на роботу, ані судити їх. Старшина зате, спробувавши на власній шкурі, що не так легко загнати селян у підданство, хоча й дуже прагнула цього, ще не важилася заводити панщину по своїх маєтках. Міста, хоча й не всі,

дістали своє самоврядування з магдебурзьким правом. Православне духовництво також добилося своїх прав — православна віра стала урядовою на гетьманщині.

Однак повної волі й демократизму, щоб-то широкої участі трудящих мас в управлінні, все-таки не було й не могло бути. Не говоримо вже про те, що старшина забрала й поділила поміж себе панські маєтки й стала заводити в них на зразок панських свої хазяйства або віддавати в оренду, — не було демократизму й тому, що в козацьких радах, що на їх вирішувано державні справи гетьманщини, не мали права голосу ані селяни, ані міщани. Одні тільки козаки-реєстровці мали в них голос, як колись шляхта в сеймі та сеймиках. Згодом навіть не всі козаки збиралися на раду; сходилася тільки старшина їхня щоб-то полковники та прибічники гетьманові. Старшина й виконувала всю владу в країні; сотники — на повітах, полковники — в полкових округах, а гетьман з генеральною старшиною — по всій гетьманщині.

Через це новий становий порядок на Україні зразу призвів до нових суперечок у громадянстві. В опозиції до цього порядку стали не тільки міста, січовики та селяни, а навіть і рядове козацтво. Усім їм однаково не подобалося те, що старшина запанщилася, що кинулася зразу випрохувати в московського уряду всякі привілеї на землі, а далі стала вже заводити собі й підданих. Робила це вона дуже хитро: про панщину боялася говорити, а почала оселювати на своїх землях безземельних та малоземельних селян та нових утікачів із західньої України, збираючи з них різні чинші; такі поселенці-чиншовики звалися тоді „підсусідками“. Не подобалося масам і те, що старшина не то що панщилася та величала себе шляхетною, а ще й стала одбирати силою в селян та козаків землю й накладати великі

Герб Петра Могилы з книги „Поученіе Дорофея“, 1628 р.

податки на міста. А щоб населення не бунтувалося, вона привела на гетьманщину московське військо й поставила його скрізь залогами.

Не меншими ворогами старшини стали січовики. В них із давніх-давен було у звичаї жити спільнотою-громадою, вони завжди мали широке самоврядування. Хазяйнували менше хліборобством та скотарюванням на своїх хазяйствах-зимовиках, зате здебільшого вони працювали в ремесві та торгівлі, возили на Україну рибу, худобу, вовну, смушки та сіль, а купували там

Гетьман Мазепа

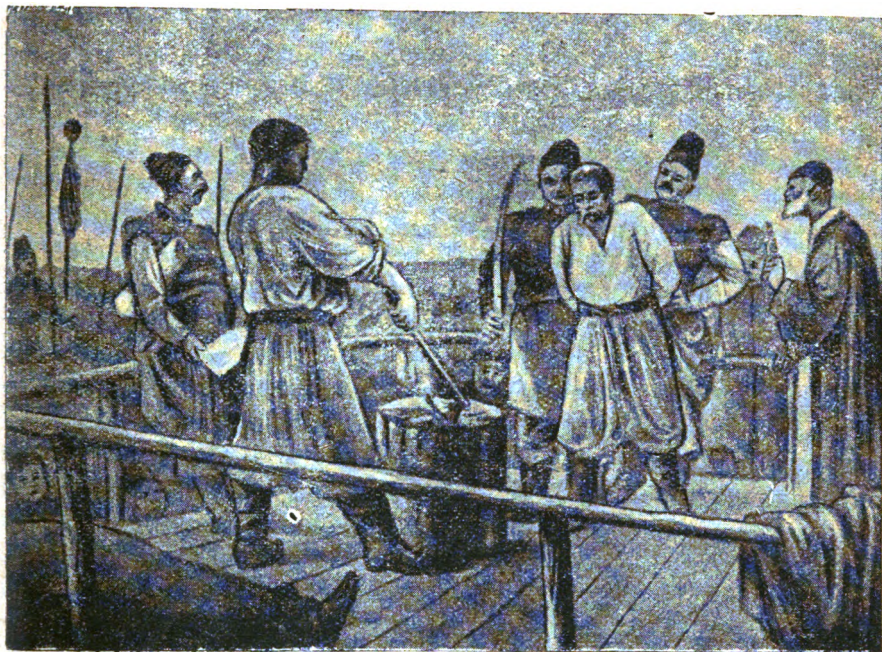
хліб, горілку, полотно та сіті; торгували вони ще з Москвою, з татарами та з турками. Цілком зрозуміло, що так, як раніш шляхта, так тепер ресстрова старшина намагалася того, щоб усю торгівлю скупчити в своїх руках та ще й прибрати собі вільні запорізькі землі. Через це січовики й собі були завзяті вороги новій земельній знаті, вони бунтували сумежні гетьманські полки й піднімали селян та міщан проти нового панства.

Отже, не дивно, що на гетьманщині після Хмельницького знову знялася завірюха. Спричинила її нова класова боротьба; почали бунтуватися полки, де рядове козацтво ремствувало на нових панів—своїх старшин. Головним чином ремствували на старшин дейнеки—козацька напівпролетарська сірома, для якої тепер після революції приходилося йти в найми до старшин та брати на себе важкі обов'язки підсуєдків. Прийшло до того, що вже після переяславського договору, зараз же по смерті Хмельницького почалися грізні військові бунти, вкупі з селянськими заколотами. Вже після смерті Хмеля вибух грізний бунт козацької сіроми під ватажком Пущкарем, де-далі такі бунти що-раз повторялися: прим., 1667 р. вбито поголовно майже поло-

вину козацької знати вкупі з гетьманом. Тож не дивно, що один із гетьманів, Брюховецький, просив Москву ще прислати війська на охорону старшин та радив московським воеводам опалити деякі міста з околицьними селами, а населення вирізати.

Так утихомирювали український трудящий люд дуже часто; робили це мало не всі гетьмани, робив це наприкінці XVII ст. Мазепа, що сотнями садовив людей на кілля, вішав, відтінав

Кочубея карають на смерть

носи та вуха. Не дурно так хвалив його сучасник Величко у своїй історії козацької революції, говорячи: „настала в мирі тишина та безбоязне людям таможнім мешкання“.

До цієї класової завірюхи спричинилося ще й те, що старшини, ганяючись за маєтками та посадами, стали чим-дуж підлабузнюватися до московських дворян. Вони розводили, з одного боку, демагогію, підлещуючись черні, та виказували одні на одних Москві, обвинувачуючи один одного ніби-то у зраді. Зчинилися суперечки за старшинські посади, за гетьманську булаву, що довело вже р. 1663 до роздвоєння гетьманщини на лівобережну та правобережну. Тепер було вже два гетьмани

на Україні, і кожен з них намагався стати гетьманом усієї гетьманщини. На цьому вельми страждали працюючі маси. Почалося бо таке, як ото кажуть: „пани б'ються, а на мужикові шкура тріщить“. Не дурно ж ці часи називають „руїною“.

Була це дійсно руїна. На Правобережжі забажав стати гетьманом Дорошенко; коли ж міста й села поставилися проти нього, він на допомогу закликав турків і два роки палив цілі околиці, змушуючи населення до послуху. А тимчасом на Лівобережжі тамошній гетьман Самойлович за допомогою московського війська приводив невдоволених селян і міщан до „обиклого послушення“. Завоювавши собі огнем і мечем спокій на Лівобережжі, Самойлович пішов р. 1678 здобувати від Дорошенка Правобережжя. Коли це не вдалося, він, вертаючи назад, зігнав із Правобережжя мало не всю людність до себе на лівий берег. Страшний був цей „згін“! Скільки народу загинуло тоді по шляхах з голоду та холоду! Але нелюдські серця старшинські не жаліли людського життя. Їм, бач, треба було нових робітників на свої землі, треба було нових поселенців-підсусідків,— і їх гнали силоміць, як худобу, з їхніх осель.

Людність не знала, де дітися. Старшина ще за Самойловича почала заводити панщину, а Мазепа р. 1701 проголосив уже її обов'язковою для всіх „посполитих“, цеб-то не вписаних до реєстрів. Людність стала знову тікати на південь і схід, колонізаючи Запоріжжя та безлюдну Слобожанщину; але за ними й туди поспішала старшина, як колись шляхта за козаками, закладала міста, заводила козацькі порядки. Таким чином, ще від часів Хмельницького почали заселявати простори нинішньої Харківщини, Катеринославщини та Херсонщини.

Козацька старшина здорово обросла пір'ям під охороною московських полків. Але, почувши за собою силу, вона почала виглядати собі нового спільника, бо Москва ставала їй вже небезпечна. Московські воєводи, користуючись з заколотів, хазайнували собі на гетьманщині, як дома, збирали на себе податки, підбивали собі міста. Почувалася небезпека, що старшин московські дворяни й зовсім усунуть од влади.

Уже наступник Хмельницького, Виговський, пробував був відлучитися од Москви: він склав з Польщею року 1659 Гадяцьку унію, що нею гетьманщину оголошувалося великим князівством у спілці з Польщею. Та з тих заходів нічого не вишло, бо Москва, використавши ворожнечу черни проти старшин,

розбила Виговського, а Польща ще й розстріляла його, обвинувачуючи в зраді.

Згодом самостійність України пробував був здобути для себе славетний Дорошенко; але ми вже чули, як відгукнулося населення на його заміри. Врешті, Мазепа поклав виконати цей план, користуючися з війни між Москвою та шведами. Він погодився із Запорозжям і за його допомогою зважився на війну з Москвою; шведський король Карл рушив також на Україну. І шведам, що мали дотепер Балтицьке море, і мазепинцям, і запорожцям — всім їм снувалися широкі плани велетенської торговельної спілки вкупі з Туреччиною, що тримала б у своїх руках усю торговлю Європи з Азією. Але московський цар Петро I знав, куди вдарити, щоб одразу приголомшити повстання; він напав на Січ, року 1709 здобув її, бо зрадила січова старшина, з'єднав для себе українське купецтво, а далі кинувся на Мазепу. Під Полтавою він побив Мазепу із шведами у пень і вигнав їх навіть із Правобережжя.

Звільнивши гетьманщину від „мазепинців“, Петро вирішив покласти край і самій гетьманщині та козаччині. Але до цього треба було братися обережненько; тому Петро й відступив Правобережжя Польщі, а сам заходився біля того, щоб упоратися з козаччиною на Лівобережжі. Йому треба було за всяку ціну забезпечити собі торговлю з Азією через Чорне море. Він знав, що Правобережжя й так згодом вернеться до нього. А тимчасом чотири роки робив „згін“ населення на лівий берег Дніпра.

Тепер почалося ступневе касування гетьманщини. Над гетьманом поставлено було спершу московську „малоросійську колегію“, а далі і зовсім заборонено було обирати гетьмана. Україну перейменовано в Малу Росію; заборонено 1720 р. навіть друкувати українською мовою книжки, щоб не заводили вони нового „мазепинства“. Козацькі полки погнали московські воеводи на роботи на далеку північ, де серед знущання, холоду й голоду мали вони лікуватися від свого бунтарства. Все це мало закріпити московському дворянству та купцям безпечне володіння Україною. Все це йшло на те, щоб, як казали царські прибічники, викоринити серед українців „развратное мнение“, начеб-то вони окремий нарід.

Річ у тому, що за Петра Москівщина економічно дуже виросла, шукала своїм капіталам дброго до моря. Вона здобула

її на Захід в Європу, побивши шведів та підбивши собі приморські землі біля Петербургу (тепер Ленінграду), що його став будувати Петро. Але їй ще треба було доступу в Азію через Чорне море. Дорога туди вела однак через гетьманщину та бурхливе Запорозжя, і, щоб її вторувати, треба було знищити Січ і козаччину на Україні. Це й довершили московські дворяни за цариці Катерини II.

Але залишмо на якийсь час Лівобережжя, де конала гетьманщина, а звернемося тимчасом до Правобережжя та до західної України.

Гайдамаччина

Західня Україна після того, як Хмельницький залишив її під Польщею, в'язла далі в тенетах шляхетського господарювання. Пани криваво мстилися за революцію й ще дужче запрягли селян у панщинне ярмо. Міста за свою поміч козакам платили тепер тяжкими податками та данинами. Вони підупали тепер іще більше; тільки Львів ще так-сяк держався. В ньому ще залишилася остання фортеця в боротьбі з шляхетством — міське самоврядування; в ньому ще відбивалася від латинсько-шляхетської напасти остання твердиня міщанського православ'я, Ставропігійське братство, але й воно р. 1708 прийняло унію. Українська культура завмерла зовсім; все крім темного села, полячилося й католичилося.

Не в кращому становищі опинилося й Правобережжя. Воно й так запустило було за Дорошенка та в часи згонів Самойловичевих, а доконав його Петро I, віддавши р. 1714 польським панам. Після Петрівського чотирилітнього „згону“ воно почало наново оселяватися. Спершу пани кликали були людей оселяватися на порожніх землях, обіцяючи їм „слободи“, а тоді насіли на них із панщиною. Знову тут тяжко стало жити населенню під шляхетським пануванням.

Сільська та міська людність однаково терпіла від самоволі панів. Культурне життя підупало не менш, як на західній Україні. Воно розвинулося було за часів козаччини, а тепер у лабетах нездарного шляхетства звелосся знову на нівець.

А треба тут згадати, що козацька революція дала новий розгін культурному масовому життю всієї України взагалі. Київ із своєю академією став осередком цього життя; тут виховува-

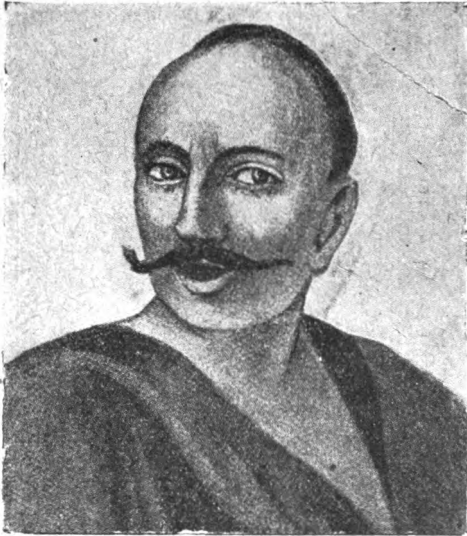
Гайдамаки

лися славні літописці, драматурги й поети. Освіта зростала по всій Україні, школи росли одна за одною, в них училися козацькі та міщанські діти. Тепер все це жило тільки на Лівобережжі, до його належав і Київ.

Серед такого занепаду культурного, серед шляхетських сварок та страшного гніту селян, довгого спокою на Правобережжі бути не могло. Загострені суперечності мусили вили-

тися в нову боротьбу, і ця боротьба, раз піднявшись, dokonala всю Польщу. Тривала вона більш як половину XVIII століття, вибухаючи то тут, то там, то як грізні повстання, то як напади опришків на маєтки панів.

Опришками називали в Галичині втікачів, що збиралися в Карпатах і налітали відтіль на панів та багатих купців. В піснях ще й сьогодні співають про одного з ватажків цих опришків, Добуша Олексу, що багачко накоїв панам лиха в першій половині XVII ст. Такі ватаги склалися й на Холмщині.

Гонта

Та найгрізніші повстання були на Волині й Поділлі, де ще на пам'яті була козацька революція, куди часто-густо забігали й запорожці. Повстання ці називаємо гайдамаччиною, — про них саме й співав Шевченко в „Гайдамаках“. Вперше почалися ці повстання року 1734.

В Польщі точилася тоді боротьба між двома шляхетськими партіями за вибір нового короля. Ця боротьба перекинулася й на Правобережжя, де пани склали військову спілку, так звану „конфедерацію“, щоб силою поставити свого кандидата; Москва підтримувала зате кандидата від панів із західньої Польщі. Щоб розбити конфедератів, вона вислала своє військо проти них. Прихід московського війська, та ще й із козаками, спричинився до великого повстання селян, міщан та дрібної шляхти проти панів та орендарів. Склалися численні ватаги й під проводом Верлана та інших ватажків немилосердно різали панів, палили маєтки, вбивали орендарів. Всім здавалося, що ось знову й тут встановляться козацькі порядки.

Але повстання це криво задушило московське військо польським. Населення воно однак не втихомирило. Незабаром почали підніматися нові повстанські ватаги, як-от Гриви,

Медведя, Харка та Голого, то втихаючи, то знов вибухаючи новим полум'ям, як приміром р. 1750.

Року 1768 вибухнуло чергове загальне повстання іще з більшою жорстокістю, під назвою коліївщини. Почалося воно так само з суперечок поміж панами, що їх повднати зібралось московське військо. Серед селян стали ходити чутки, що Росія присилає військо визволяти їх з-під панів. Православні попи почали поширювати підроблені маніфести цариці Катерини, де вона ніби-то закликала бити панів та орендарів. Запоріжці й собі вели агітацію за повстання, бо їм у боці сиділа пансько-шляхетська торговельна монополія.

На чолі повстання став запорожець Залізняка та службовець уманського магната Потоцького Гонта. Керував ним під Яворський із Мотронина на Київщині. Ватажки повстання підготувляли нову козацько-селянську революцію. До селян видали вони окремого маніфеста, що проголошував волю та закликав бити панів і орендарів. Селянство та дрібне міщанство жваво відгукнулося на заклик, ще жвавіше відгукнулися шари сільсько-господарського пролетаріату, переважно винники, що працювали на винницях. Одначе повстання скінчилося одною лише уманською різнею, де помсті повстанців не було стриму, де не жаліли вони ні малого, ні старого. Пани швидко погодилися між собою та ще й попросили московських генералів помогти їм утихомирити бунтарів. Москва, лякаючися, щоб повстання не перекинулося на Лівобережжя, зробила полякам цю прислугу. Підступом зловила вона Гонту та Залізняка, зловила й інших повстанців, що були на Волині та Київщині — Швачку, Бондаренка, Неживого; одних, як-от Залізняка, вона сама покарала, а Гонту та інших віддала панам на кару. Після того повстання затихли; замучене страшними карами населення не пробувало вже більше боронитися, хоча й повторювалися ще дрібні заворушення, як-от на Волині та на Поліссі в 1780-х роках.

Спитає тепер дехто, чому ж це гайдамацькі повстання не викликали такої революції, що змінила б шляхетські порядки? Відповідь стане зрозуміла, коли візьмемо до уваги, що ці повстання були чинністю бурхливої революційної стихії, а не було в них такого провідника, що міг би дати їм якусь програму. Хто брав участь у повстаннях? Селяни забиті, такий самий сільсько-господарський пролетаріат, що працював на винницях

і броварнях, на фабриках і гутах панських, темні міщани, така сама темна, дрібна загородня шляхта та деколи попи. Всі вони, крім побажань скасування панщини та панських маєтків, нездатні були виставити якусь програму нового укладу, як це зробило козацтво в XVII ст. Козацтва, бач, на Правобережжі вже не було, а міщани знов були в однаковому майже становищі із хлопами, і якоїсь значної сили собою не являли — коротко кажучи, не було класи, що могла б повести революцію до перемоги, яка б вона не була; тому - то гайдамаччина й вилилася, здебільшого, тільки в неорганізовану, дику помсту паразитам. Поставити новий лад вона не могла й не вмiла, хоча й боролася із старим.

А все - таки гайдамаччина спричинилася, хоча почасти, до кінця Польщі. Знесилену, економічно підупалу, поділили її поміж себе, р. 1772 та 1793, Пруси, Австрія й Росія. Австрія взяла Галичину; інші українські землі, а згодом і Холмщину, прилучила до себе Росія.

Дворянсько-крепацька суспільність

Ми залишили Лівобережжя в часи скасування гетьманщини, в часи ліквідації козацького укладу. Тепер зупинімося над тим, до чого ця ліквідація привела, та які ще причини були її, крім заходів московських дворян.

Ми вже чули, що місце нездарної шляхти зайняли на гетьманщині запопадливі хазяї - реєстровці, передусім, козацька старшина. Ми знаємо, що козацька старшина завела вже за Мазепи обов'язкову панщину посполитих, щоб збільшити доходи із своїх земель. А землі тоді у старшин було вже багацько коли р. 1730 зроблено на Україні задніпрянській перепис, щоб знати, хто козак, а хто посполитий, то виявилось, що в старшинських руках було вже вісім десятих всієї землі. Серед старшин були вже такі магнати - дуки, що мали тисячі селянських дворів під собою. Не дурно трудящий люд зложив тоді багацько пісень про свою недолю:

Ой, дуки, ви, дуки!

За вами всі луги й луки!

Ніде нашому брату, козаку - нетязі, стати,

Ніде коня попасти!

Або так:

Ой, горе нам, не гетьманщина,

Надокучила вража панщина,

Що ходячи поїси, сидячи виспишся!

Важко ставало жити не тільки посполитим, а й рядовим козакам. Через брак землі мусили вони записуватися в посполиті, бо старшина давала тоді їм землю на відробіток, за панщину. Козаків де-далі все меншало, бо на що здався їм привілей, коли з привілеєм приходилося голодувати та ще й нести важку військову службу.

Отак, з одного боку, росла панщина, більшало число підданих, а з другого — росло економічне значіння старшин, що переміщувалися потроху в поміщиків. Захоплені своїми господарськими інтересами, вони менше віддавали часу управлінню краєм; його прибирали помалу до своїх рук окремі службовці, що на посади їх ставив уряд, займали його ще й надсилали з Москви урядовці. Поразка Мазепи відібрала їм охоту гратися в політику, а надто тому, що за вислугу царський двір платив їм новими землями, новими душами. Він дозволив їм забороняти селянам виходити з землі без згоди старшини, а тих, що втікали, велів суворо карати, він стверджував за ними право спадкового посідання землі, що її вони тримали дотепер тимчасово через свої посади.

Тепер уже старшинам ні за що було битися за посади: в козацькому війську ці посади не давали вже їм ніякого доходу. Зате вони запобігали ласки в Москві, щоб за ними визнали права руських дворян. Вже за Апостола, що його поставив р. 1727 гетьманом наказ із царського двору, внесли вони до царя прохання, щоб надано було їм ті права, які мало російське дворянство.

Так саме старшинство підготовляло ґрунт до того, щоб знести козацький уклад та завести на Україні московські порядки, цеб-то завести дворянські привілеї та крпацькі обов'язки. З другого боку, дякуючи запобіганню ласки в російського уряду, місцева влада що-раз більше тратила ґрунт під ногами, що-раз більш обмежувалося самоврядування козацьке, а на його місце що-раз сильніш висовувалася центральна влада російська, що-раз більш зміцнювалися впливи російського самодержавства.

Тепер ми бачимо, що ліквідацію гетьманщини, ліквідацію козацького станового укладу підготовлялося двома стежками. З одного боку, підготовляв її наступ московського торговельного капіталу, що шукав дороги до Чорного моря. З другого боку, вона була неминучим наслідком розвинення великої земельної власности в руках козацької старшини.

Московський уряд був тільки виконавцем інтересів, що впливали з таких відносин; він і виконав це завдання як-найкраще. Гетьманство, що його було знов відновлено, р. 1764 скасовано, а на місце останнього гетьмана, Розумовського, поставлено генерал-губернатора Рум'янцева. Того самого року скасовано було на Слобожанщині козацькі полки й замінено їх царськими; козаків обложено подушними податками, так як і селян. Скасовано й козацьке самоврядування, хоча й дуже куце було воно. Слобожанщина стала тепер Харківською губернею. Заравом,

Пан продає крєпачку

щоб підірвати запорожців, почали колонізувати Запоріжжя казенними поселянами та ставити там села й міста, зробивши з його „новоросійську губерню“. Забезпечивши себе таким робом, Катерина веліла р. 1775 потайки напасти на саму Запорізьку Січ і зруйнувати її до-щенту, щоб навіки знищити вічне це гніздо бунтарства на Україні. Частина запорожців ви-мандрувала після цього за Дунай, заклавши під опікою турків Задунайську Січ, а частина згодилась згодом поселитися на Кубані, даючи почин кубанському війську.

Знищивши Запоріжжя, Катерина взялася до ліквідації козаччини взагалі на Лівобережжі. Спершу вона погралася трохи в демократизм із старшиною, щоб виявити їхні думки, — скликала навіть 1776 р. славетну комісію, що мала уложити нові закони для Лівобережжя. Але комісія ця пішла внівець, а тих, що хотіли обстоювати автономію, посажено в тюрму. В р. 1780 заведено губерніяльну управу й казенні суди. В р. 1783 скасовано козацьку службу. Козаків переведено на звичайних, хоча й вільних селян, а тільки частину з них набрано в карабінерські полки й поселено їх, яко військових поселенців (цеб-то військово-зобов'язаних селян), у харківській, полтавській та чернігівській губернії. Звичайних селян (старшинських підданих) зрівняно остаточно з руськими крпаками, переводячи zarazом козацьку старшину в „малоросійських дворян“.

Такий був кінець козацької революції на Україні. Вона обернулася, ходом економічного розвитку, на свою протилежність. Революційна класа стала тепер реакційна поміщицька й наполягала на селянство із крпацтвом іще дужче, ніж раніш шляхта. Духівництво, що раніше було ворогом шляхетським порядкам, тепер стало правою рукою дворянській російській державі. Його визначні діячі, як Прокопович та Яворський, недавно ще мазепинці й самостійники, тепер пропагували самодержавство, казенну церкву та віру, що її також зреформовано на зразок великоруської.

Тепер на Україні вже ніхто не пробував бунтуватися. Між старшиною не стало вже самостійників, вони хвалили, із попами разом, бога й царя, що щедрою рукою роздавав їм маєтки та чини. Правда, були ще де-не-де сміливі самостійники, от хоча б незваний автор „Історії Русов“, що картає самодержавні заходи Катерини, або Капніст, що вів р. 1791 переговори з Прусією про повстання на Україні. Були й між селянами де-не-де заворушення з приводу нових порядків: згадати, приміром, про такий бунт у Турбалах 1789 р. Але це був уже не той революційний рух, що раніше, — суспільство занурилося в темряву й повне розчарування в низах, та в розкоші й розпусті на верхах.

Одно, на що спромоглися українські пригнічені класи в своїй боротьбі проти самодержавства й крпацтва, це було повстання численного сектантства на Україні, як, приміром, духовборів та молоканів. Ці секти організували селянські хазяйства

на основах спільноти, відкидали тодішню казенну віру та казенні обряди й тим протестували проти дворянсько-крепацьких порядків. Це була нова форма боротьби селянства за землю й проти класової експлоатації. Вона переважно ширилася на Катеринославщині. З другого боку, вона видвинула із своїх низів філософа Сковороду, що своєю новою наукою без милосердя бив по сучасних порядках і поглядах, через те його ніхто не розумів з освічених кіл як слід, хоч і слухали його радо. Як же могли його тоді розуміти ті освічені кола, що самі були панами, коли він заявляв, що все, що написано в біблій, це казка для дурнів, а що всьому причина матерія, коли він виступав проти нагромадження маєтків, проти економічної й соціальної нерівності, проти визиску малого брата великим і багатим.

Пробудження нових революційних змагань

Кінець XVIII і початок XIX століття на Україні — це доба велетенського економічного піднесення Правобережжя з того занепаду, в якому перебувало воно у XVIII ст., це доба розцвіту господарства на Лівобережжі. Цей економічний добробут позначився передусім розвитком поміщицького господарства, що стало ступнево набирати характеру капіталістичної фабрики хліба, яка базувалась не тільки на крепацькій праці, а ще й на найманій праці, головно в південній, чорноморській полосі, куди з усіх усюдів збиралися на заробітки заробітчани.

Поміщицьке хазяйство того часу — це хазяйство, поставлене широко на продукцію хліба, як товару. З одного боку, воно будує млини, перемелює велику кількість зерна на муку й висилає його в Росію, де хліба, зокрема пшениці, менше родилося; з другого боку, воно будує гуральні та переробляє багацько збіжжя на горілку, маючи з неї величезні доходи. До того ще, багацько зерна поміщицьке господарство вивозить за кордон, надто відтоді, як засновано було важливий порт на Чорному морі, Одесу, а ще більше — коли дозволено, р. 1803, вивозити з нього пшеницю без мита. Тепер рік-річно поміщики вивозять через Одесу величезну кількість збіжжя й заробляють на цьому великі гроші.

Цей дохід поміщицького господарства плив, звичайно, у кешені дворянам коштом не тільки крепаків, але й заробітчан. А що землі на Україні було досхочу, а не всюди досить було

робочої сили й доводилося виглядати заробітчан з інших районів, то очевидно, що українські пани починають міркувати про те, як би таких заробітчан більше мати. Це могло дати тільки скасування крпацтва. Отже зрозуміло, чому тоді дехто з українських поміщиків так завзято виступав у справі про крпацьку волю. Але й було навпаки: коли бо під впливом французької революції 1789 р. деякі українські вільнодумці пропонували дати селянам волю й землю, частина українських дворян перша

Хрестоносний похід

тому спротивилася. Це були дворяни з таких районів, де достатком було на місці робочої сили, яка на випадок скасування крпацтва мандрувала б туди, де більші заробітки. З балачок про волю вийшло тільки те, що р. 1798 заборонено було продавати селян без ґрунту й визначено три дні панщини на тиждень, а 1803 р. хоч проголошено навіть право поміщиків звільняти своїх крпаків, але це полегшення для крпацтва не принесло.

Цей закон в крпацтві мав, однак, свою задню думку: він мав бути захоотою для переселювання на південні степи селян із Польщі та Росії. За Олександра I, від 1803 р. це переселювання

почали провадити навіть силою, колонізуючи врожайні степи „Новоросії“. На чорноморське узбережжя йшли не тільки власні, цеб-то російські поселенці, а ще й заходжі колоністи: німці серби та чехи. Колонізували й Кубань українськими виселенцями; так, прим., 1808 р. переселено сюди 35000 чол. з одного Лівобережжя.

Поміщицьке господарство на Україні росло разом із народженням промислового капіталізму. Поміщики не вдовольнялися широкими розмірами свого рільництва; ще в XVIII ст. почали вони закладати по своїх маєтках різні фабрики, де працювали руками на варстатах їхні крепаки. Тепер же закладають фабрики не тільки поміщики, а й міщани-промисловці; на їхніх фабриках працюють наймані робітники, що їх наймали вони за добрі гроші в панів, або набирали із зубожілих міських ремесників.

Такі фабрики з ручною працею ми називаємо мануфактурними, а тому що до них приписувало на роботу крепаків, — крепацькими фабриками. По Україні виростають фабрики паперу, скла, сукна та полотна. Вже від р. 1722 у Донецькому басейні починають видобувати кам'яне вугілля; р. 1795 закладено перші металургійні заводи в Луганську; починаючи від 1830-х років й на Україні, ще й швидко, розвивається цукрова промисловість.

В містах розвинувся нарешті торговельний капітал, що давніше припиняла його шляхта, ремесло ширилося на всі лади. Від внутрішнього та закордонного торгу міста багатіють і накопичують у собі великі багатства. Міщани фактично стають тепер привілейованим станом, що має свою міську управу й поділяється на класи.

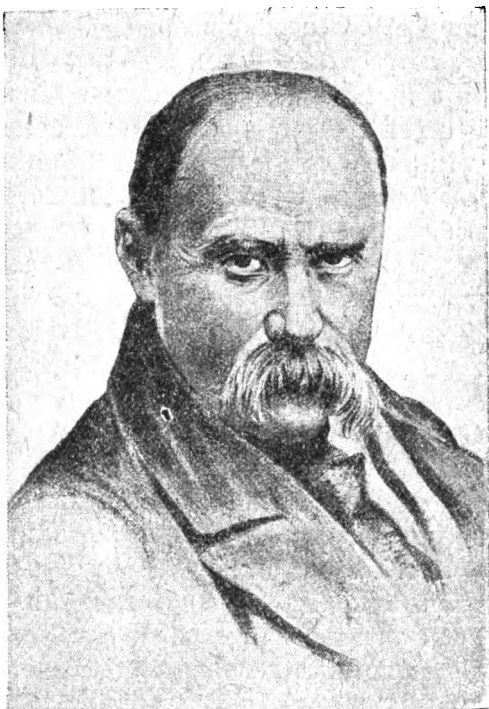
Разом із економічним розвитком почала розвиватися й українська культура, що була підупала у XVIII ст. Не зважаючи на широко переведену русифікацію України, стала відживати від часів Котляревського література з народньою мовою. Харківський університет (1804 р.), а згодом Київський (1834 р.) стають осередками нового культурного руху, що поривав звязки з старою книжною мовою, яка мала штучний характер, та переходив на українську основу. На Україні надто в звязку з розвитком перших зародків промислового капіталізму починає відчуватися вплив західних вільнодумців та лозунгів французької революції, що з ними ознайомила вільнодумна молодь до й підчас війни з Наполеоном 1812—1815 рр.

Ці впливи західніх демократичних течій, що проголошували рівність, свободу і братерство, знаходили собі добрий ґрунт не тільки на Україні, але й у Росії, де панувало самодержавство, оперте на поліцейську диктатуру. Царський уряд, боячися революційної „зарази“, що переходила в Росію з Франції, завів у себе жорстокий поліцейський догляд, що його душею був за Олександра І Аракчев. За його саме часів почали на Україні закладати військові поселення, які мали берегти „порядку“ на випадок бунтів. Але це ще більш сприяло поширюванню вільнодумства.

Не дивно, що серед таких відносин про довгий спокій і мови не могло бути. Революційні думки починають втискатися в громадянство тим глибше, чим дужче давило його своєю залізною п'ятою самодержавство. До економічного гніту прилучався тепер ще й політичний і розпалював придушену ворожнечу, втихомирену повстанську стихію. Вона має тепер подвійне джерело та одержує ще й до того керманичів із рядів зубожілого дворянства, що служило у війську та в уряді. Це зубожіле ліберальне дворянство й виставляє такі гасла, як скасування самодержавства та воля крепакам, гасла, що були передвісником буржуазної революції.

Революційне пробудження проявилось в двох напрямках: в часі наполеонівського походу на Росію, 1812 р., виявилось воно в селянських заворушеннях, що хоч і неорганізовано, але вперто намагалися скинути економічне покрепачення, а в 1820-х роках — у революційних змаганнях таємних товариств вільнодумного дворянства вкупі з новими селянськими заколотами.

Т. Г. Шевченко

Ці таємні товариства, де першу роль відігравало „Товариство об'єднаних слов'ян“, засноване на Волині Борисовим, Горбачевським то-що, і яке планувало утворити велику федеративну слов'янську республіку, об'єднуються на Україні в Південну Спілку під проводом Пестеля й наміряються зробити революцію в Росії вкупі з петербурзьким Північним Союзом, де стояв на чолі Н. Муравйов.

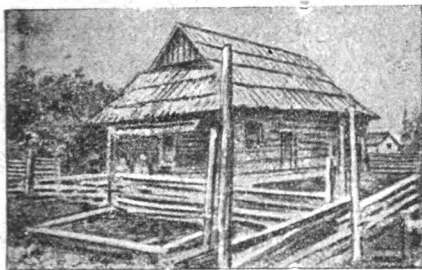
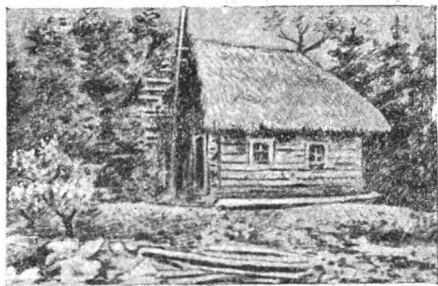
Але плани революції в цих товариствах були не однакові. Південне товариство бажало мати республіку без царя й без дворян, без крепаків та без земельної власності. Північне товариство мріяло знов про конституційну монархію, — з панамі та з приватною власністю на землю, хоча й без крпацтва. Але й серед південної спілки не було погодження. Тоді, як члени товариства об'єднаних слов'ян пробували у своїй революційній пропаганді спиратися на маси, то члени південної спілки бажали робити революцію згорі.

Повстання їхне не вдалося. Не вдалися й селянські заколоти, що їх сподівалася викликати південна група. Одних і других розбили вірні царські полки, в Петербурзі в грудні 1825 р. та на Україні в січні 1826 р. Головних привідців повстання скарано смертю або каторгою, і тепер замість сподіваної волі з'явився ще більший терор, коли 1826 р. засновано було жандарську службу. На Україні на якийсь час затихло.

Але р. 1830 почалися знову заворушення селян з нагоди насильного переселювання на південь; разом частина вільнодумного дворянства українського пробувала зробити повстання вкупі з польськими повстанцями. Вони мріяли відірватися від Росії та втворити слов'янську республіку, про яку снилося вже декабристам з товариства об'єднаних слов'ян. Повстання це задушено ще лютіше, ніж р. 1826. А щоби повернути селян, що їх бунтувало польське вільнодумне дворянство, до себе уряд завів на правобічній Україні згодом, р. 1848, так звані інвентарні правила, щоб-то твердо означив законом, яку дань мають давати та яку мусять панщину робити панські крпаки. Військові поселення, що їх було безліч на Україні, скасовано, бо показалося, що й у них закорінився бунтарський дух. Такий бунт між иншим вчинився був в Чугуєві біля Харкова 1819 р., що його криваво прийшлося втихомирювати.

Здавалося, що після декабристів — так звали змовців з обох товариств-спілок, які зняли повстання 1825 р. — надовго

Вже втихомиряться Україна. Але не так сталося, як панам гадалося: на Україні з'явився великий поет революції Тарас Шевченко, що став закликати знову до бою із самодержавством та з панами. Рівночасно, 1846 р., зав'язалося між українською молоддю таємне революційне товариство „Кирило-Методіївське Брацтво“, під проводом Костомарова.

Типи західньо-українських хат

Брацтво це домагалося, як в 1820-х роках товариство об'єднаних слов'ян, об'єднати всіх слов'ян у спілку федеративних республік із виборною владою та правлінням; воно думало шляхом пропаганди прийти до такого громадського ладу, де б не було ані пана, ані хлопа, ані мойого, ані твогого. Це була наука

утопічного соціалізму: його взяли братчики від французьких соціалістів Сен-Сімона і Фуріє. Будували братчики свій соціалізм на християнській любові й сподівалися здійснити його, помиривши панів із крепаками та вмовивши їх на рівність; а що такого не було й не буде зроду, щоб пани дали себе намовити до соціалізму, то ми й називаємо це утопією, цеб-то фантазією, мрією.

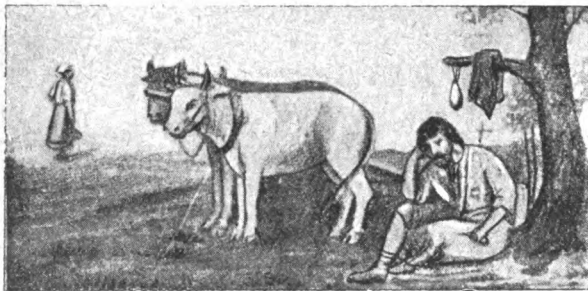
Брацтво не довго існувало. Через рік його викрито зрадою і братчиків покарано тюрмою. Тараса Шевченка заслано в салдати в Азію, де він і пробув 10 літ, за те, що закликав до бою із царатом, з поміщиками так своїми, як і чужими, за те, що голосив про знищення приватної власности, церкви, віри, з її богами та попами, про знищення раз назавжди насильства людини над людиною.

Хто з нас не знає тих могутніх та грізних його слів з „Послання до живих і мертвих та ненароджених земляків“, що вже тоді віщували їм страшну громадянську війну:

Схаменіться! Будьте люди,
 Бо лихо вам буде:
 Розкуються незабаром
 Заковані люди;
 Настане суд, заговорять
 І Дніпро і море
 І потече сторіками
 Кров у синє море

Дітей ваших... і не буде
 Кому помагати:
 Відцурається брат брата
 І дитини — мати.
 І дим хмарою заступить
 Сонце перед вами,
 І навіки прокленетесь
 Своїми синами.

Такий був початок нового революційного руху на Україні. Він був ознакою, що дворянсько-крепацький лад вже хитається у своїх

Селянська біда. (Старий малюнок)

основах і що наближається нова доба в житті громадянства, доба промислово-капіталістична, доба із конституційним буржуазним вже укладом. Новий революційний рух, виступаючи в спілці з селянською революційною стихією, і

був промощуванням шляхів для цього буржуазного укладу, для непереможного походу капіталізму, хоч і мріяв не про це, а про визволення взагалі від неволі економічної й політичної.

Юзівський завод

ЧАСТИНА III

КАПІТАЛІСТИЧНО-ПРОМИСЛОВЕ СУСПІЛЬСТВО

Крепацька воля

Капіталістично-промисловим суспільством називаємо таке громадянство, де немає вже дворянсько-крепацьких відносин, а панує капіталістичне виробництво, цеб-то виробництво з найманим робітником, виробництво, що в йому немає вже силуваної праці крепака, а є, про око, добровільне продавання робітниками своєї робочої сили. В цьому новому виробництві, що, переважно, працює на ринок, перед веде вже машиново-фабричне, не мануфактурне виробництво. В йому й хліборобство перемінюється в промисловість, як сказав Ленін, бо що-раз більше працює як товарове підприємство не тільки серед поміщиків, але й серед дрібних виробників-селян. В ньому стоять одна проти одної нові класи, яких раніш ми не бачили,—це буржуазія, все одно, чи індустріально-фабрична, чи сільсько-господарська, і робітництво—пролетаріят, так фабричний, як і сільсько-господарський. Дворянство не відіграє вже головної ролі; владу з його рук бере буржуазія, цеб-то підприємці-промисловці. Селянство одходить уже на середню лінію між пролетаріяттом і буржуазією, та й

само розколюється: неможне йде звичайно з пролетаріатом, який з його віріс, разом, а заможне (кулацьке) з буржуазією городсько-фабричною й поміщицькою. Громадський лад стає ніби-то демократичним, щоб-то до виконання влади, допускається про око широкі маси населення через своїх представників, хоча в дійсності владу виконує одна мастькова, але вже не станова, а економічна знать — буржуазія, купуючи собі голоси від народніх представників та ухвалюючи такі закони, що їй до вподоби.

Такий уклад, що його називаємо також буржуазним, почав складатися на заході Європи вже від часів великої французької революції 1789 р., в Англії навіть ще раніше, від часів англійської революції 1648 р. В Німеччині та Австрії він запанував уперше в половині XIX століття після революції 1848 р. В Росії та на Україні він довго не міг розвинутися, хоч і ріс тут на очах капіталізм, а залишився в межах дворянського самодержавства до самої революції 1917 р., бо тут не була така дужа буржуазія в порівнянні з дворянством, щоб самій взяти владу в свої руки. Тут фабрична промисловість не переважала рільницьке господарство, як це було на заході Європи. Через те на Україні та й у Росії взагалі, хоча й почалося й розвинулося капіталістичне виробництво, не запанував-таки аж до революції 1917 р. такий буржуазний лад, як на Заході, — він у нас був, так би мовити, сумішкою давнього дворянського й нового буржуазного ладу з давнім самодержавством на чолі.

Тільки одна Західня Україна, ц.-т. Галичина, найшлася під Австрією в буржуазному укладі, що до його вона прийшла в австрійській буржуазній революції 1848 р. Галичина, як знаємо, в кінці XVIII ст. відійшла до Австрії й жила окремих від Східної України життям вкупі з Буковиною.

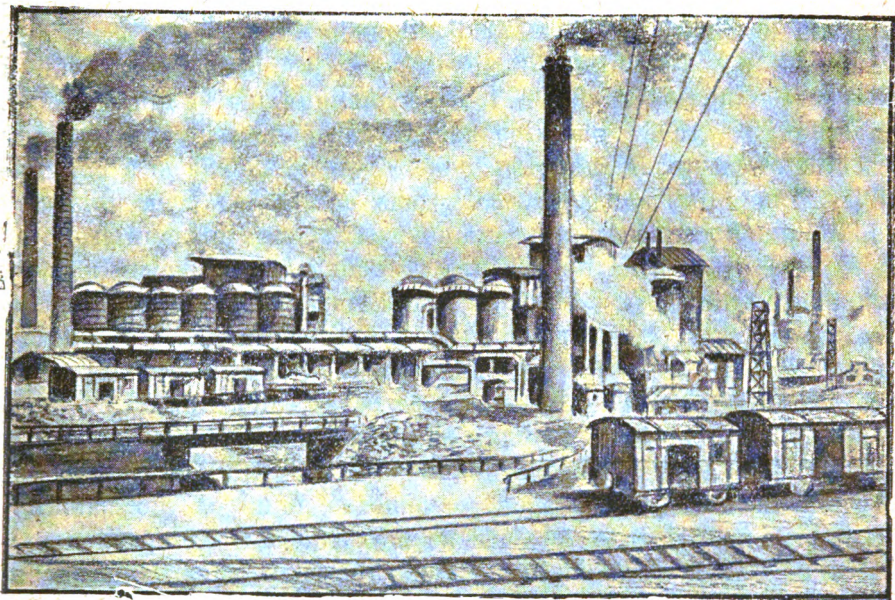
Ми й поглянемо тепер, як розвивалося в нас нове капіталістичне виробництво, в якому все розраховане на зиск та на поширення підприємства, та як складалися нові класові відносини з новою революційною класою — пролетаріатом, що прийшов на допомогу селянству.

Україна вже від першої половини XIX ст., хоча й непотітно, перемінювалася в таку напівпромислово-капіталістичну країну. Заводи й фабрики з'являлися одні за одними; мануфактурний промисел переходив у фабрично-машинний. Парова машина, занесена на Україну із Заходу, витискувала

ручний промисел і робила машинове виробництво дешевшим; отже не дивно, що машинове виробництво скоро поширюється по всій Україні: починає відчуватися великий попит вільнонайманих робочих рук для міського промислу, — та й для поміщиків крепацька праця ставала не вигідна. Виявлялося, що наймана праця, за яку платилося готівкою, дохідніша, вигідніша їм, аніж даремна та силувана.

Таким чином, зріст продукційних сил у краю сам став вимагати зміни дотеперішнього крепацько-поміщицького ладу.

Каменський завод

А тимчасом суперечності цього ладу доходили де-далі до більшого загострення й загрожували гвалтовним його розвалом. З одного боку, були це суперечності між дворянством та крепаками, з другого — між дворянством та новою економічною буржуазією.

Крепацькі відносини в ці часи надто вже загострилися. Поміщики й так уже торгували „душами“, наче худобою; а до того ще валилися на крепаків що-разу нові податки на вдержання численної армії, флоти та безлічи всяких урядовців, йшло без упину збезземелювання селян. Крепацький люд стогнав

у подвійному лрмі поміщицької самоволі та государевої „справедливості“ і де-далі-голосніше бунтувався проти панщини, податків та салдатеької служби, що її доводилося відбувати дванадцять літ. Сектанство, що почалося між селянством ще в XVIII ст., поширювалося, наперекір урядові, швидко. Уряд даремно пробував з ним боротися: і переселявав сектантів силою з одної околиці в другу, і виселявав їх із краю, — сектанти множилися далі.

До найбільшого напруження з приводу селянських заклотів прийшло підчас кримської війни 1855 р., що її провадила Росія за панування на Чорному морі із Туреччиною, Англією та Францією. Під тягарем тієї нещасливої війни головно терпіла Україна, — тож не дивниця, що на ній, головно, й виникли тоді грізні селянські заворушення, що звалися „козаччиною“. Селянство дуже було незадоволене з поміщицької влади: ця влада переслідувала сектантів; вона потурала поміщицькій самоволі, бо й сама нехтувала всіма правами людини; в 1830-х роках вона пр. зробила голосний тоді „дівочий набор“, силоміць забираючи з України сотні дівчат кавказьким козакам на жінок; вона допікала селянам військовими реквізиціями та підводами. А тут росла панщина, росла земельна тіснота, росли податки, росло число безземельних селян-місячників, що працювали на панщині за одні нужденні харчі. Отже, коли ця поміщицька влада проголосила на Україні з нагоди війни добровільний запис у козаки, селянство рішило, що панщині прийшов кінець, і, замість іти на війну, почало одбирати панам мастки, ділити поміж собою панські землі й панські достатки, виганяти панів з їхніх палаців. Прийшлося владі посилати вірні свої полки замість до Криму — на Україну, щоб придушити повстання. Особливо великий був тоді бунт на Київщині, куди уряд мусив послати велику масу кавалерії та артилерії і ледвеле встановив сякий-такий „порядок“.

Козаччина 1855 р. разом із кримською війною ще дуже підірвала на Україні поміщицьке господарство, що й так уже було задовжене через великі неврожаї попередніх літ. А тут іще й буржуазія вороже до старого ладу поставилася. Особливо вороже ставилася нова міська буржуазія, що мала вже в руках великі капітали, засновувала фабрики й відчувала велику потребу у вільних робочих руках. Одержати їх вона могла тільки з села, але на перешкоді ставало крпацтво: тому

вона й починає домагатися, щоб крѣпацтво було скасовано. Вона домагається також однакових з дворянством прав для себе, скасування дворянських привілеїв та заведення конституції, щоб-то такого ладу, де цар правив би державою не самовладно, а з участю обраних од усього народу представників. Але ці домагання конституції були не такі великі та настирливі, як домагання скасувати крѣпацтво.

Серед таких відносин крѣпацько-дворянські порядки довго вдержатися не могли: самим дворянам-поміщикам, особливо на Україні, доводилося де-далі скрутніше без найманого робітника, і вони мусили нарешті згодитися на те, що треба дати крѣпакам волю. Одно, що вони змогли,—це забезпечити собі право викупу за „свободу“, щоб-то: крѣпаки мали заплатити їм великі гроші, яко винагороду за панщину та за землю, дану їм для самостійного господарювання. Поміщики надто одержати мали право не оддати всенської землі селянам, що на ній вони дотепер сиділи та хазяйнували.

Врешті прийшла „свобода“. 19 лютого 1861 р. проголошено закон, що ним панщину скасовано; крѣпаки одержували „волю“, але втрачали при цьому землю, що була до того часу в їхньому посіданні. Її треба було купити в поміщиків, і то не всю, і виплатити гроші протягом 49 літ, а хто не хотів купувати, тому доводилося брати тільки одну четвертину з того, що він мав до скасування панщини, і то тільки тоді, коли на це погоджувався пан.

Така „воля“ викликала велике незадоволення, в деяких місцевостях—навіть грізні заворушення. Селяни ніяк не хотіли „писатися на волю“—мовляв: „волю дали, землю взяли“, і доводилося урядові зневолювати їх до цього силою. Ніколи не били так селян нагаями та різками, як тоді, коли давали їм славетну „волю“. Але селяни всі були певні того, що пани їх обдурили; ніяк їм не хотілося вірити, щоб цар посилав на них карні загони військові. Заворушення росли серед селян; серед них стали ходити революційні відозви,—між иншим, підроблений лист, що його ніби-то написав Шевченко з Сибіру.

Після скасування панщини зроблено було ще деякі поступки буржуазії: заведено було виборні присяжні та мирові суди; заведено 1864 р. земське самоврядування, куди мали право обирати своїх представників дворяни, буржуазія й селяни.

Так помалу перетворювалась Україна в напівбуржуазне, напівкапіталістичне громадянство. Але воно не поривало цілком із давніми феодальними, становими порядками: через перевагу хліборобського хазайства й торговельного капіталу, дворянство все ще лишилося упривілейованим, владним станом, влада належала виключно цареві. Тільки на місцях було самоврядування, та й то дуже куце, обмежене губернаторами та іншими урядовцями. Тому справедливо кажуть, що цей новий порядок на Україні був іще не буржуазний, а буржуазно-дворянський. Буржуазія не повалила дворянства, а тільки з ним погодилася; вона ще заклола була, щоб добитися такої конституції, яку здобула собі революцією 1848 р. Її посестра, західно-європейська буржуазія. Громадянство залишилося й надалі становим, із самодержавною владою.

Народницьке бунтарство

Новий порядок спокою не приніс. Ми вже чули, що селянство було з нього дуже незадоволене й почало бунтуватися; незадоволена з нього стала й інтелігенція, цеб-то нова суспільна група, що живе виключно із праці своєї голови. Вона сподівалась од реформи волі для себе, — волі навчання, друку, зібрань та товариств, а замість волі підпала під нові утиски та заборони. Інтелігенція в ці часи становить уже окрему групу громадянства, що складається з вихідців із зубожілих дворян, купців, дрібних промисловців та й із селян. Працюють інтелігенти в науці, письменстві, вчителюють, служать на державній або приватній посаді; їхнє життя — це розумова, не фізична праця. Отже, вони найдужче відчували потребу волі, що їй за самодержавно-поліцейської влади бути не могло. Вони найбільш терпіли од політичного гніту на Україні, і тому стають тепер на чолі того революційного руху, що ним керувало дотепер ліберальне дворянство.

Правда, не вся інтелігенція була революційна, — деякі воліли таки служити дворянсько-буржуазній диктатурі, дістаючи гарні посади, або сподіваючись їх дістати; однак, велика її частина, головно молодь, непримиренно ставилася до самодержавства. Одні з тієї частини інтелігенції взагалі думали про скасування самодержавства, про заведення конституції в Росії на західній зразок. Інші знову мріяли ще й про автономію для

України, побивалися за українську школу, пресу, за українську мову в урядах, взагалі — за українську народню культуру. Такі змагання йшли віддавна. На західній Україні пр. в революції 1848 р. виразно вимагала „Руська Рада“ автономії Галичини й Буковини. На східній Україні майже одночасно Кирило-Методіївське Братство підняло було прапор такої політичної й культурної боротьби. Царський уряд не тільки охороняв інтереси експлоатації та душив усяке вільнодумство, але ще й узявся за обрусіння України, щоб не дати змоги й думати про свою окремішність, про національне визволення, що для його виростав не менше сприятливий ґрунт, аніж для політики обрусіння в єдину-неділиму Росію. Р. 1856 в Києві та Харкові засновується після десятиріччя нові революційні гуртки університетської молоді з метою революційної пропаганди проти царизму. В час готування польського повстання частина української інтелігенції відгукнулася була й собі на заклик польських повстанців до боротьби за автономію. Під проводом В. Антоновича й Потебні, що загинув у боях на Волині з царським військом, організовано на Україні навіть повстанські відділи, ширено пропаганду й серед селян за повстання в ім'я нового громадського ладу. Але поразка польського повстання розбила в нівець ці плани. Влада дворянська ще міцніше сіла на якийсь час на спину селянства. До того ще російський уряд видав через міністра Валуєва декрет 1863 р. про заборону української мови в школі й у письмі, чим ще дужче придушив ненависний йому вільнодумний рух, але ще більш і поставив його проти себе.

Отже, інтелігенція на Україні, хоча й не вся, то хоч її частина, мала за що ворогувати з самодержавством; одні взагалі за поліцейську диктатуру, інші ще й за політику насильного

Желябов

обрусіння та переслідування українського слова. А реформи 1860-х років не тільки не принесли полегшення інтелігенції, а ще погіршили її становище на Україні. Надто й ліберальне дворянство, що йшло раніш укупі з революційною інтелігенцією, після реформ і польського повстання пішло тепер на згоду з урядом. Революційна інтелігенція залилася на своїх власних силах. І на власних силах зважилася вона тепер на боротьбу з царатом, бачучи, що село кипить повстанською стихією проти реформ.

Вона подекуди занехаяла на якийсь час боротьбу за українську культуру, за автономію, і взялася до боротьби взагалі проти царату в спілці з російською революційною інтелігенцією. Вона, що виросла під революційними гаслами Шевченка, захоплюється тепер ще й наукою Бакуніна, який проповідував анархізм (безвладдя) та, згідно з цією наукою, закликав селян, щоб скинули вони з себе всяку владу; приваблює її також нова західня наука, що проголошує соціалізм і соціалістичну революцію. Однак, цей соціалізм вона уявляє собі своєрідно. В Росії й на Україні численного пролетаріату тоді ще не було, він щойно став розвиватися: тому вона всю надію покладає на селянство, як на єдину силу, що має здійснити революцію. Вона певна, що Росія, де існувала земельна спільнота, має природні умови до того, щоб перескочити капіталістичний лад і перейти просто до соціалізму. На Україні, правда, спільнота була не всюди, а тільки де-не-де на Лівобережжі, але вона сподівалася спільноти такі утворити підчас самої революції.

Щоб підготувати селян до революції, інтелігенція, а власне її революційна частина, береться, ходити в народ і проповідувати йому цей своєрідний селянський соціалізм, що його називаємо народницьким соціалізмом. Це ходіння в народ, що підняла його переважно університетська молодь, не дало однак бажаних наслідків: селянство не зважало на городських соціалістів, що не вмiли як слід до його підходити; воно не розуміло їхньої пропаганди й не давало намовити себе на бунт. Воно не розуміло її навіть тоді, коли розчарована літучою пропагандою молодь вирішила оселюватися по селах та по фабриках на постійне життя, щоб, працюючи разом із простим людом, здобути собі його довір'я і зрушити його на революцію. Воно не вірило їм, як людям „городським“, і частенько видавало їх навіть до рук поліції.

Таким чином, українські бунтарі де-далі все більше зневірювалися в можливості селянської революції. Надія на загальне повстання проти самодержавства показалася марною. Селянство вважало за своїх ворогів тільки поміщиків; воно вірило, що цар не винен його нещастю, бо пани обманюють його, так само, як і народ. Треба було довгих десятиків літ, щоб селянство переконатися, що цар-батюшка — це перший його ворог.

Бачучи в селян таку прихильність до царя, революціонери пробували підняти їх до бунту підробленими царськими грамотами: вони поширювали понад Дніпром „Золоту Грамоту“, сподіваючися використати спомини про козацтво, що мушили зберігатися ще серед селянства. На Чигиринщині одному з них, Стефановичеві, вдалося навіть приєднати до повстання кільканадцять сел. Але все це кінчилося нічим, бо, як знаємо, селянство не дуже-то довіряло „городським“ бунтарям і ніяк не могло втямити, що й сам цар може бути поганенький.

Розчарована цими невдачами революційна молодь, що на чолі її стояли такі революціонери, як Желябов, Ковальський, Лизогуб, Волховський, Кравчинський, Стефанович та Осинський, зважується вести боротьбу з царатом на власну руку, вже без селян. На з'їзді в Липецьку 1879 р. вони об'єднуються з російськими революціонерами в бойове товариство „Народня Воля“, що мало переводити терор проти царських урядовців і самого царя. Терором мав керувати обраний для цього виконавчий комітет.

На ділі такий терор уже переводили на власну руку поодинокі революційні гуртки: так, р. 1878 Кравчинський убив у Києві шефа жандармів Мезенцова, р. 1879 вбито харківського губернатора; була також спроба вбити київського прокурора Котляревського.

Після заснування „Народньої Волі“ терор іще збільшився. Вбивали жандармів, поліцейських урядовців, прокурорів та губернаторів. Вершиком терористичної діяльності було вбивство, 1 березня 1881 р., царя Олександра II; це вбивство виконали Перовська, Рисаков, Желябов, Гринецький, Кибальчич, Богданович та Гельфман.

Народовольці вели виключно змовницьку боротьбу. Економічної програми вони не виставляли, не старалися навіть захопити до рук політичну владу: вони намагалися тільки підірвати терором основи самодержавства. На революційну силу мас вони вже не покладалися; „працювати в народі — це битися, як

риба об лід", — говорили вони. Економічну боротьбу проповідувала зате друга група революціонерів, що в один час із організацією „Народної Волі“ утворила на своєму всеросійському з'їзді в Вороніжі партію „Чорний Переділ“. Це були ті народники, які не зневірилися ще в пропаганді соціалізму й далі вели її серед селян та робітників. Одначе, незабаром і ця партія зневіряється у своїй пропаганді й уже р. 1881 погоджується, що, крім економічної боротьби, доконче потрібна ще й політична.

Причиною такої зміни поглядів у чорнопредільців було те, що в Росії що-раз більшала політична реакція; надто в 1880 і 1881 р. р. вибухнули знову грізні заворушення селянські та страйки серед робітників. Повстанням знову закипіло на Україні. Серед селян, між иншим, пішли поголоски, що ніби-то цар наказав бити панів та ділити панську землю. Почалися погроми поміщицьких маєтків та грабунки єврейського населення. До цього ще більш заохочували населення відозви народовольців: вони оголошували, що прийшов „слухний час“ до поділу між селянами панських земель, до розплати з кровопивцями. Заворушення ці почалися через важке становище селян-чиншовиків, що брали в панів в оренду землю за високу плату. Кінчилося, звичайно, тим, що поміщики з царським урядом криваво задушили повстання. Але, щоб заспокоїти будь-як безземельників та малоземельників, уряд закладає селянський й земельний банк, р. 1882, обіцяє давати з нього малоземельним селянам позики на купівлю землі за невеликий процент. Ця обіцянка так і лишилася на папері, а селянам прийшлося платити далеко більший процент, аніж панам, що для них засновано було, р. 1885, дворянський банк. До того урізано було ще й дотеперішні права селян у місцевому самоврядуванні, і через те в земствах забезпечено перевагу дворян. Скасовано й мирових суддів; зате для охорони „порядку“ заведено по повітах, р. 1889, земських начальників, що дістали необмежену владу над селом.

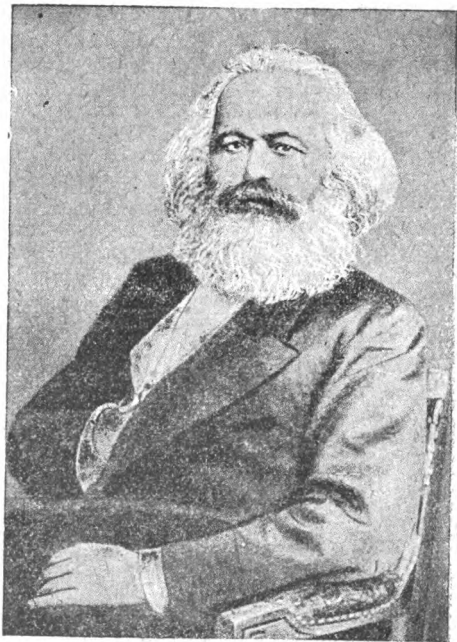
Зачатки робітничого руху

Народницька революція глибоко сколихнула, але й розколола ще більш українське громадянство. Вона досить гостро відмежувала тепер поміркованих українських радикалів і лібералів-вільнодумців од революційного руху та об'єднала їх подекуди із дворянською реакцією. Навіть найзавзятіші „ліберали“,

Й ті, коли не пішли в революціонери - народники, то звернулися тепер проти бунтарів та терористів, і, хоча правительством указом 1876 р. заборонило ще гостріше українську мову й книжку, вони zostалися йому вірні. Вони збирали навіть добровольців на війну, що вела Росія з Туреччиною, ніби-то обороняючи пригночених слов'ян. Але це, власне, не новина в українській історії: згадати хоча б перших, гарячих оборонців українського слова, Метлинського, Квітку та інших, що були разом завзятими монархістами й раділи, коли їхній землячок — Паскевич криваво душив польське повстання в 1831 р. Таке повторилося й тепер з українськими культурниками та лібералами. Невдале польське повстання 1863 р. і цим разом зблизило їх з російським самодержавством, хоч самодержавство це жорстоко било їх по обличчю.

Народницька революція поділила, таким чином, ще глибше інтелігенцію на два табори. В той час як одна частина її, революційна, знемагала в надсильній боротьбі з царатом, стаючи в один фронт із російською інтелігенцією, в цей час більша її частина, що разом із ліберальним, цехто вільнодумним, дворянством недавно обстоювала права української культури, зре-

клася одночасно з цим дворянством давніх своїх революційних гасел і пішла на службу царатові. Вона й тепер браталася ще з селянами, переодягалася в народню одезу, танцювала гопака та співала українських пісень, — все як і раніш, але теперішнє її українофільство чи українолюбство не мало вже нічого спільного з народництвом і було не краще од українофільства й козакофільства письменників - дворян початку XIX ст. Частина українофілів переставала навіть обстоювати перед урядом національну культуру, а хоч дехто з них обстоював, зате зовсім одмовлявся

К. Марке

від усякої політичної та економічної боротьби. Навіть такі відомі діячі, як пр. Костомаров, Куліш, Кониський, Нечуй-Левицький, Мордовців та інші, що так багатько спричинилися до розвитку української літератури, вважали тепер всяку боротьбу на політичному фронті за зайву.

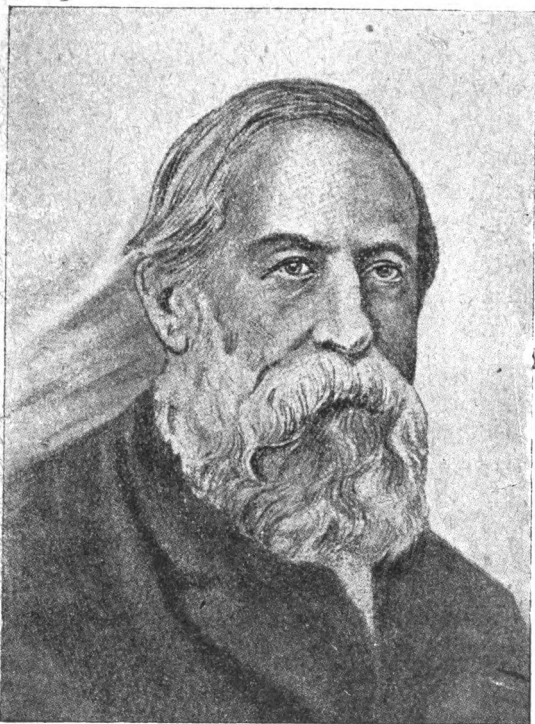
Причиною такого розколу серед самої інтелігенції в 1860 і 1870 роках були, як сказано вже, реформи 1860 р., невдача повстання 1863 р., а тепер ще приєдналася й невдача з народ-

ницькою пропагандою; ці невдачі й кинули більшу частину інтелігенції в обійми реакції, а тільки меншу її частину примусили взятися до терору.

Одначе, зосталася серед інтелігенції ще одна, правда, невеличка частина, що однаково вороже ставилася як до згоди українських культурників із урядом, так і до терору народо-вольців та до пропаганди народницького соціалізму чорнопередільців. Це були західники-соціялісти, як-от М. Драгоманів, М. Зібер та М. Подолинський.

Що це була за група соціялістів?

В Західній Європі ще р. 1848 виступили були з наукою про соціалізм Карл Маркс та Фрідріх Енгельс. Вони проголосили тоді Комуністичний Маніфест і в йому проповідували соціялістичну революцію, що її має виконати робітничий клас. Р. 1864 склалося міжнародне об'єднання робітників в I Інтернаціоналі, а заразом з'явилися праці К. Маркса, як-от перший том „Капіталу“, р. 1867. Маркс у своїх творах доводив, що капіталістичний лад у своєму розвитку призводить

Ф. Енгельс

до що-раз більшого загострення суперечностей між головними класами: буржуазією та пролетаріатом; єдиний і неминучий вихід із цих суперечностей—це пролетарська революція, що являє собою перехід до нового соціалістичного ладу.

Ця наука марксизму знаходить прихильників не тільки на Заході, де на місці дворянсько-крепацьких відносин запанували вже буржуазні порядки; вона втискається і в Росію та на Україну. І в той час, коли одна частина революційної інтелігенції перероблює західній соціалізм на свій лад, даючи почин народницькому соціалізму, в цей час друга, хоча й незначна, частина починає ставитися до нього уважніше. Вона бачить, що Україна, як і Росія взагалі, мусить перейти через буржуазно-капіталістичний уклад, що иншої дороги в майбутнє немає. Вона розуміє, що селянство із своїм дрібновласницьким хазяйством нездатне до того, щоб бути підвалиною майбутнього укладу, про який мріяли народники, бо воно само постійно розвалюється та перемінюється в батраків. Вона переконана, що за промислового капіталізму одно лише робітництво здатне на революцію, бо в нього нема нахилу до приватної власності, як у селян; але те робітництво треба перше для революції виховати, бо воно темне; треба його зорганізувати, бо воно необ'єднане; а з повстанням треба подождати, бо робітництва ще замало для того.

Ця частина інтелігенції вважала за зайве вести зараз політичну боротьбу, бо це виснажує й без того слабі сили робітництва. Вона поставила собі за мету з'ясувати йому суть капіталістичного ладу, а не закликати його до збройної боротьби. Проповідуючи робітникам соціалізм, вона закликала їх до економічної боротьби, щоб-то до боротьби за поліпшення умов праці; вона закликала їх до організації робітничих спілок. Однак при цьому вона була певна того, що керму в робітничому русі та й у майбутній революції повинна держати інтелігенція.

Такі були перші українські західники-соціалісти. Хоч вони й грішили багацько проти марксизму, нехтуючи політичною боротьбою та приписуючи завелике значіння інтелігенції, проте вони були ближчі до нього, ніж народники-бунтарі. Найлівіший із цієї групи був Подолинський, бо приймав марксієвську науку й про політичну боротьбу; зате Драгоманів одходив од Марксової науки тим, що уявляв собі майбутній соціалізм якось на зразок анархістів, щоб-то в формі об'єднаних одна з одною дрібних

громад - спільнот. Він не визнавав тієї істини, що революція му-
силь принести спершу тверду владу робітничої держави, яка
триватиме доти, доки всі засоби виробництва не перейдуть у
спільну власність усіх трудящих.

Зібер знов і виключно пропагував поміж студентами ці
Марксові наукові досліді, що розробляли більше економічні
питання марксизму, а громадських, соціальних питань торка-
лися менше.

Спитають може, відкіля - ж це взялися одразу на Україні та
в Росії такі погляди, що вже 1870-х роках починають широку
пропаганду марксизму серед робіт-
ництва. Чи не порозумнішали рево-
люціонери, скаже дехто.

Драгоманов

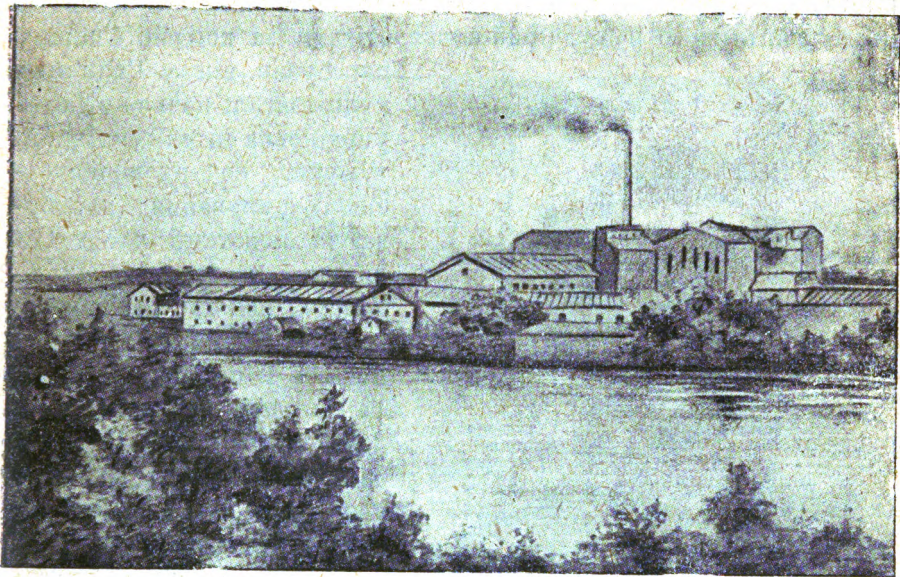
Річ у тому, що Україна після
реформи 1861 р. пішла швидкою
ходом по шляху капіталістичного
господарства. Тепер уже не було
для нього перешкод, що їх ставило
раніш крепацтво: вільних та ще
й дешевеньких робочих рук було
до-сходу. Селяне ж, бач, не дістали
повних наділів, а жити з чогось му-
сили. Которі з них кинулися орен-
дувати поміщицькі землі, а которі
почали шукати заробітку на фабри-
ках та на заводах. Промисловість

на Україні пішла далеко наперед. Будовано залізниці та фабрики,
а до їх треба було заліза й вугілля: це дуже підігнало ви-
додання їх. Розвивається в цей таки час і цукровий промисел,
ткацтво, скляне та паперове виробництво. Поміщики й буржуа-
зія наввипередки йдуть, засновуючи промислові підприємства,
маючи гарний збут своїх виробів не тільки вдома, а й за кор-
доном. Заграничні, головне французькі, англійські, промисловці
починають і собі закладати на Україні свої фабрики, тут бо
дешева сировина й робітники.

Із зростом капіталізму росла на Україні буржуазія, ріс і
пролетаріят, як місько-фабричний, так і сільсько-господар-
ський. Відносини між цими новими класами зразу стали ворожі.
Буржуазія, маючи досить запасних робочих рук на селі, платила
низьку платню та примушувала працювати по 16 годин на добу.

А тут, як на лихо, з дня на день росли ціни на харчі, на одяг та на приміщення в місті, — а в тім-то й уся біда, що дорожнеча де-далі зростала, а плати не підвищували. На ґрунті експлоатації й виростали гострі непорозуміння між робітництвом та підприємцями, вибухали страйки та навіть і заворушення. Починалася нова класова боротьба, що обмежувалася поки тільки економічними домаганнями пролетаріату.

Корницький цукровий завод

Ця боротьба вимагала об'єднання робітництва, вимагала в робітників свідомости класового свого становища. Тому й не дивниця, що марксизм, цеб-то наука про класову боротьбу пролетаріату з буржуазією, так швидко приймається на Україні, — спершу, правда, в економічній своїй частині. Нові суперечності мусили дати основу новому світоглядові, марксизмові; разом вони дали початок першим робітничим об'єднанням на Україні. Ще р. 1874 в Одесі заходами робітників та Заславського засновано було „Южно-Російський Робочий Союз“. Він мав на меті боротьбу з капіталістичним гнітом пропагандою серед робітників соціалізму; він об'єднував їх у спілки й намагався змінити сучасні економічні й політичні відносини на Україні. Передусім „Союз“ мав добиватися, щоб поліпшено було умови

праці, скорочено робочий день та збільшено заробітну плату. Згодом робітничі „союзи“, спілки робітників, виникають також у Ростові, Таганрозі, Миколаїві, Катеринославі, Харкові та Києві. Вони виробляють для цих спілок програми, подібні до програми одеської спілки.

Буржуазія дуже злякалася нового руху; злякався й уряд, що почав переслідування соціалістів, воюючи одночасно з терористами. Драгоманову, що з Подолинським близько стояв до цього робітничого руху, прийшлося втікати за кордон. Спершу

Ів. Франко

перебував він у Галичині, куди взагалі почала втікати українська інтелігенція, рятуючися од русифікаторського цькування; перебуваючи короткий час у Галичині, Драгоман багачко допоміг поширенню там соціалізму, що його проповідували І. Франко, Павлик, Терлецький та інші. Згодом подався він до Женеви, де почав видавати „Громаду“, а разом пробував через Желябова заснувати на Україні потайну соціалістичну партію. Але заходи ці пішли марно. Желябова й інших після вбивства Олександра II, 1881 р., не стало. Але й так з ним було не по дорозі. Желябов бо, як

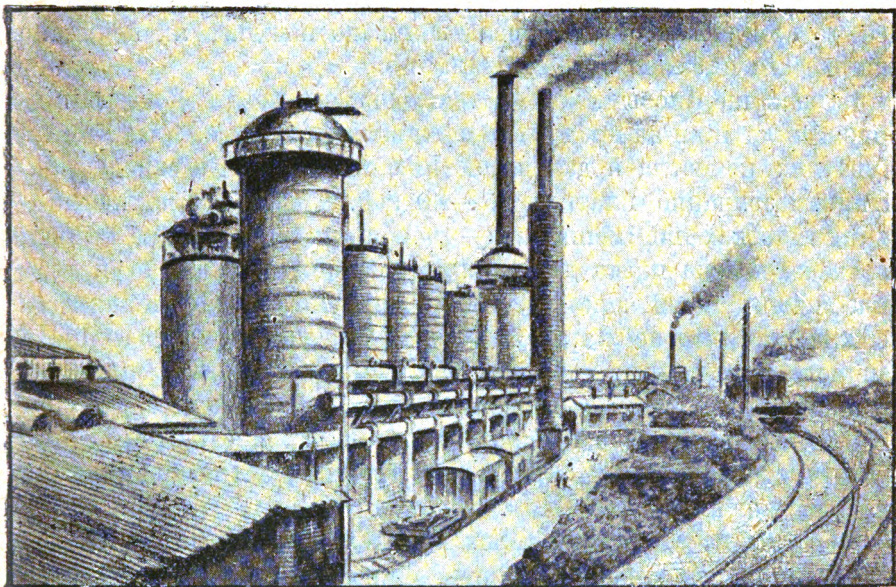
знаємо, цілком пішов у терористи, заснувавши „Народну Волю“.

Такі були зачатки робітничого руху та соціалізму на Україні.

Розвиток соціалізму

1890-ті роки на Україні — це часи нечуваного розцвіту важкої індустрії в фабричній промисловості. Залізниця ростуть небувало швидко, будовані на французькі та бельгійські гроші; заводи й фабрики з'являються, як гриби по

дощі. Досить зазначити, що до 1887 р. на Україні працювало лише три залізообробні заводи: Юзівський, Пастухівський та Луганський; від 1887 р. починають з'являтися один по одному, як у казці, нові заводи, що витоплюють чавун, здобувають сталь, залізо, роблять рейки: Олександрівський, Каменський, Гланцевський, Дружковський, Петровський, Маріупільський, Донецько-Юр'євський, Таганрозький та інші. Р. 1898 на Україні було вже 17 величезних рудень, що мали 29 готових доменних печей і будували ще 12 нових. Р. 1880 на Україні витоплено чавуну

Доменна піч на заводі в Запоріжжі

всього на всього 1 мільйон пудів, р. 1890 витоплено 13 мільйонів, а р. 1895 — аж 34 мільйони пудів.

Швидкий зріст важкої промисловости виявляється не тільки у витоплюванні чавуну, а ще й у видобуванні вугілля: р. 1860 здобуто його на Україні 6 міл. пудів, р. 1870 — вже 15 міл. пудів, р. 1880 — 86 міл. пудів, р. 1890 — 183 міл. пудів а р. 1900 — аж 682 міл. пудів. А видобування вугілля найкраще свідчить про розвиток машинової промисловости, бо вона без вугілля не обійдеться: більше його видобувають, — значить, більше його треба для фабрик та заводів.

Разом із зростом заводської та фабричної промисловости на Україні збільшувалося й число робітників, що працювали на заводах та фабриках. Зріст пролетаріату йшов при цьому швидше од зросту заводів, так тому, що відчувався попит що-разу нових робочих рук, як і тому, що селянство, і так бідне, де-далі ще більше біднішало і, не маючи роботи на своїому нужденному господарстві, шукало заробітку по фабриках та заводах. Нужда викидала сотні тисяч бездомних і безробітних селян на вулицю, і всі вони, шукаючи заробітків, наймалися за аби-яку плату в буржуазії та своїх поміщиків. Резервна армія праці, цеб-то армія безробітних, росла нечувано швидко, як нечувано швидко ріс промисловий капітал.

Очевидно, що в таких умовах, хоч як росли доходи підприємців та ціни на продукти споживання, заробітна плата збільшуватися не могла й далеко од них одставала. На заводах робітникам звичайно платили 25—40 коп. на день, а по поміщницьких маєтках ще менше: 6—15 коп. на день. Та не тільки низька заробітна плата дошкуляла робітництву: важко приходилося йому ще й через те, що на випадок хвороби чи каліцтва робітником ніхто не журився. Хворий міг конати під тином, а допомоги нівідкіль не мав, та ще й позбувався свого місця, що на нього ждали вже десятки безробітних.

Серед таких умов непорозуміння між пролетаріатом та буржуазією ставали що-раз гостріші; страйки робітників виникали що-раз частіше.

Страйки — це велика зброя в руках пролетаріату.

В 80-х роках вони мали переважно характер оборони од погіршення економічного становища робітників; тепер вони означають наступ робітництва, що бориться за поліпшення умов праці. Робітники ставлять собі завдання добитися: скорочення робочого дня, заборони ставити жінок та дітей на важку та нічну працю, страхування робітників од каліцтва і хвороби та виплати заробітної плати готівкою, а не продуктами, як це дотепер звичайно водилося.

Уряд, починаючи з р. 1883, мусів поступатися в дечому страйкарям. З'явилися закони про фабричних інспекторів, що встановляли порядок та умови праці, закон про обмеження роботи жінок та підлітків і, врешті, закон про обмеження робочого дня взагалі до 11 годин на добу. Проте, хоч закони писано й оголошено, але підприємці робили все по-давньому.

Не дивниця, що такі відносини підготовляли серед робітництва ґрунт до поширення марксівської науки. Народницький соціалізм та драгоманівщина відступають згодом місце соціал-демократичному рухові, який проголошує, що визволення робітництва є діло самих робітників і що пролетаріятові не минути боротьби, одвертої чи потайної, так за економічне поліпшення свого становища, як і за зміну політичного ладу. Соціал-демократичний рух — це була вже чиста марксівська пропаганда й організація; вона відкидала утопічне народництво давніх пропагандистів, не захоплювалася сліпо селянськими бунтами, а разом не мала й драгоманівського анархізму. Вона одверто заявляла, що робітництво само, без чужої допомоги змінить сучасний громадський лад; але, щоб це зробити, треба йому готуватися до того, щоб силоміць захопити до своїх рук політичну владу в країні.

Соціал-демократичні погляди швидко починають прийматися на Україні в 1880-х роках. До їх поширювання багатько спричинилося заснування 1883 р. за кордоном (у Женеві) руської групи „Освобождение труда“. Заснували її давні чорнопередільці — Плеханов, Дейч, Аксельрод, Засуліч та Ігнатов. Вони тепер переконалися, що перш, ніж будувати соціалізм, пролетаріят мусить захопити політичну владу; а щоб мати на це силу, треба робітникам утворити соціал-демократичну партію, яка керувала б боротьбою з буржуазією, дворянами та царатом.

На заклик від цієї групи засновується серед робітництва в Росії та на Україні соціал-демократичні гуртки. На Україні перший такий гурток засновано в Харкові р. 1886, згодом, через два роки, р. 1888 такий гурток склався в Києві, а далі засновується їх і в Одесі, Миколаєві, Катеринославі та Ростові.

Разом із заснуванням соціал-демократичних гуртків, робітництво намагається об'єднатися в організації, що керували б страйками та взагалі всією боротьбою робітників із царатом та буржуазією.

Соц.-дем. гуртки вели, бач, дотепер пропаганду соціалізму та й годі, а нові об'єднання, що їх звали „Союз боротьби за визволення робітничої класи“, мали керувати ще й активною боротьбою пролетаріяту. Перший такий гурток (спілка) закладається р. 1896 в Києві заходами Тучапського, Ейдельмана, Ю. Мельника, Рудермана; він видає навіть

свою газету — „Робочу Газету“ й веде заразом широку пропаганду за утворення соціал-демократичної партії. Року 1896 такі спілки боротьби постають і в Одесі, де працював Стеклов, у Миколаєві, де був Троцький, у Харкові та Катеринославі, куди працювати переходить Ейдельман із Києва.

Із цих-то гуртків та спілок виросла р. 1898 Російська Соціал-Демократична Робітничка Партія (РСДРП). На з'їзді в Мінську соціал.-демокр. гуртків Росії, України, Литви та Польщі (між иншим і єврейської соц.-дем. партії „Бунд“), що його скликано заходами київської соц.-дем. організації „Робоча Газета“, ухвалено утворити політичну партію робітників усєї Росії (без ріжниці народности), дати їй політичну програму й поставити її на чоло всього робітничого руху. З'їзд виготовив маніфест, де оголосив, що „визволення робітників повинно стати їхнім власним ділом“, і обрав Центральний Комітет партії з осідком у Києві, з органом „Робоча Газета“.

Таким чином робітничий рух на Україні, та й по всій Росії, став наприкінці 1890-х років виразно класовим, політичним рухом, вилився вже в особливу політичну партію. Ця партія, спираючись на марксизм, підняла гасло вже нової боротьби, боротьби вже не за буржуазну революцію, а за міжнародне об'єднання пролетаріату, за соціалістичну революцію, гасло, що кинули його К. Маркс та Ф. Енгельс ще в Комуністичному Маніфесті, гасло, що його проповідував II Інтернаціонал робітничий, заснований після розпаду I Інтернаціоналу р. 1889.

Національне питання

Отак виростав робітничий рух на Україні й приєднувався до міжнароднього робітничого руху, що наприкінці 1880-х років після розпаду I Інтернаціоналу оформився в II Інтернаціоналі. В цей час рівнобіжно до нього ріс на Україні инший політичний напрямок, що простував до політичної незалежности України. Це вже не було давнє дворянське самостійництво, що про нього після Мазепи все-таки мріяли деякі пани (Капніст, наприклад, наприкінці XVIII ст. або багатий поміщик Лукашевич на початку XIX ст.) — це було самостійництво нове, буржуазне; воно хотіло зробити в Україні окрему господарську цілість, що мала б своїх власних промисловців та банкірів.

Такий рух ми називаємо націоналізмом, бо він намагається усунути від панування чужий капітал і хоче натомість установити виключно владу свого національного капіталу. Націоналізм виявився в Європі на початку XIX ст. як домагання утворити національні держави, проявився також і серед слов'ян, що жили під чужим пануванням. На чолі його стала інтелігенція: для неї найважливіше було мати свою національну державу, щоб позбутися конкуренції з боку чужої інтелігенції, владної нації. Тому - то національний рух, опертий на економічній основі, на боротьбі з чужим владним капіталом місцевого пригніченого, виливався разом у формі боротьби двох культур — чужої, владної та своєї пригніченої.

В межах російської імперії ця національна боротьба йшла; переважно в Польщі та на Україні.

В Польщі були свої дворяни, своя польська буржуазія; тому національна боротьба була там надто гостра: ми вже чули про повстання в Польщі р.р. 1830 і 1863.

На Україні умови національної боротьби були дещо інші. Українського дворянства було обмаль, воно все майже зрусифікувалося; ще менше було української буржуазії, бо на початку XIX ст. під натиском російського капіталу міста зовсім обрусіли. В Галичині теж таке було. Там українцями рахувалися тільки одні „хлоп та поп“. Через це національна боротьба виявлялася спершу здебільшого не так на політичному, як на культурному фронті. Згодом національна боротьба звязалася на Україні ще й з революційним рухом. Поруч з інтелігенцією брала її на свої плечі дрібна українська буржуазія: заможне селянство, ремесники, дрібні промисловці, що їх придушував великий неукраїнський капітал; вона якраз боролася з цим капіталом і царатом. Вже в 1840-х роках, як уже знаємо, в Галичині були спроби вибороти собі в Австрії автономію. На Подніпров'ї в той саме час Кирило-Методіївське Брацтво піднесло було гасло федеративного об'єднання всіх слов'ян та визволення України. Після нього політично-національний рух значно вибухає під час повстання 1863 р. Національна політична боротьба начеб-то стихає згодом під ударами самодержавної політики обрусіння, давні націонал-революціонери або понехують національну боротьбу, переходячи дехто в народники-соціалісти, або стають виключно культурниками, що несміливо обстоюють права української мови в школі, в письменстві чи навіть / церкві.

Культурницький національний рух на Україні після свого відродження на початку XIX ст. дійшов був першого свого розцвіту якраз у час найбільшого зміцнення політично-національного руху, в 1840-их та наприкінці 1850-их і початку 1860-х років. У ці часи виступають такі письменники, як Марко Вовчок, одночасно революціонер, близький друг руського вільнодумця Герцена, Глібов, Білозерський, Стороженко, Кониський, Костомаров, Куліш та Руданський; гуртуються вони здебільшого біля місячного журналу „О с н о в а“, що виходив р.р. 1861 — 1862. По містах організується недільні школи, виникають культурні спілки. Але в 1870-х роках починає замирати на російській Україні й культурництво: декрети 1863 року та 1876 року придушили й його. „Основу“ ще раніш закрито, тепер заборонено закладати недільні школи, організовувати культурні гуртки, друкувати книжки. Щоб припинити вплив Шевченка, що його пам'ять жила не тільки серед інтелігенції, але й серед трудящого люду, київський губернатор хотів навіть добути з землі тіло його, поховане біля Канева, й перенести потайки в інше місце. Під ударами переслідувань уряду в кінці 1860-х років переходить з російської України все культурне життя в Галичину взагалі, ховаючись тут од переслідування царського уряду.

Але Галичина стала тепер — осередок не тільки культурництва українського, а й політичної української думки. Після переходу під Австрію, що відбувся при першому розділі Польщі, вона швидко піднялася із свого занепаду: віджила народня література галицька, починаючи з Шашкевичевої „Дністрової Русалки“ 1837 р.; віджила політична думка, маючи деякий простір у конституції австрійській. У 1870 р. політичне життя в Галичині забило ще живіше, бо сюди перейшла значна частина політиків і культурників з російської України. Під впливом Драгоманова поширюється тут не тільки соціалістична пропаганда, яка р. 1880 заклала навіть соціалістичну партію, що в ній головну роль відігравав відомий письменник Франко.

В Галичині підіймається також у той час сильно й національно-політичний рух. Партія народовців бореться на чолі цього руху так з польською шляхтою, як і з пропагандою москвофільською, що її в Галичині насадило російське самодержавство, переслідуючи й за кордоном український національний рух.

Але небаром після національного затишшя й на Подніпрянщині рівнобіжно до соціалістичного й народницького руху та

українського культурництва починає знову розвиватися, переважно серед інтелігенції, політично-національний рух. Він коріниться в розвитку українського національного дрібного промислового та аграрного капіталізму на Україні: тут з'являється в ці часи своя, хоча й нечисленна й небагата, українська буржуазія, що їй важко було видержувати гніт та конкуренцію російської або зрусифікованої буржуазії й дворян. Були це ремесники, заможні селяни, глитаї та деякі дрібні промисловці, що заздрим оком дивилися на зріст великого російського капіталу на Україні та на величезні поміщицькі землі. Вони приєднуються до революційних течій, щоб разом із ними перемогти великий капітал.

В цьому й знайшов ґрунт для свого відродження український націоналізм. Виховувався він тепер під впливами Галичини, де зав'язалася боротьба між народовцями й москвофілами за фонетичне письмо та боротьба з польською шляхтою за землю, за політичні права та культуру; з цієї боротьби й виросло питання про автономію Галичини, а далі про автономію України взагалі, що почало глибоко пускати коріння й у російській Україні, переважно серед дрібно-буржуазних верств людности, звязуючи себе й почасти з наукою Драгоманова, з його соціально-політичними поглядами про федеративно-національний принцип майбутнього вільно-громадського суспільства. Вже українське народництво 1870 р.р. чимало мало в собі елементів українського націоналізму. Сам Драгоманов, хоч і боровся з національним шовінізмом, був фактично носієм ідей українського націоналізму. Такі ж були й ті українські народники, що об'єднувалися в 1870 роках у таких організаціях, як київська та одеська „Громада“. Правда, після розколу народників на терористів та пропагандистів, народники відходять од національного руху — згадаймо хоч би Желябова, що при заснованні „Народньої Волі“ писав до Драгоманова, що тепер не пора думати про національне питання, коли всім треба братися до боротьби з самодержавством. Але в 1890 роках національний рух на Україні знову зростає. Вже в 1890 роках відчувалася для нового національного руху потреба партійного об'єднання. В Галичині таким об'єднанням стала буржуазна націонал-демократична партія, заснована 1899 р.

На російській Україні постає р. 1900 дрібно-буржуазна Революційна Українська Партія, званакоротко „РУП“.

наполовину національно-демократична, наполовину революційно-соціалістична організація.

Національне питання на Україні стало, однак, близько в'язатися з соціалізмом. Уже Драгоманов не уявляв собі соціалістичного ладу без національної автономії для України. Його послідовники драгоманівці-громадівці йшли ще далі і тому-то й опинилися разом із буржуазними націоналістичними групами в РУП'і. Воно й зрозуміло. Класове панування на Україні щільно сполучалося з російським шовінізмом, що переслідував українську культуру; класове визволення на Україні щільно зв'язане було з національним визволенням. Через це велика частина українських соціалістів-інтелігентів і йшла в парі з українськими націоналістами—їх єднала спільна боротьба з царатом, з російською буржуазією та обрусілими поміщиками. А в той час українське робітництво, здебільшого обрусіле, стояло загалом далеко від національного питання.

І в той час, коли загальний робітничий рух на Україні, об'єднуючися вкупі з загальноросійським, ставав понад національну боротьбу й ворожнечу, частина українських соціалістів відривалася від нього. Вона, якщо не об'єднувалася з українськими буржуазними національними групами, то гуртувалася собі в окремі національні революційні та соціалістичні гуртки, що для них соціалізм і національне визволення складалися в одно нерозривне ціле. В наслідок цього утворилася в Галичині 1894 р., оперта на програмі Драгоманова, виключно українська радикальна партія; тут таки з'явилася р. 1899 окремо від польської—українська соціал-демократична партія.

На російській Україні цей самий процес позначився вже 1896 р., коли поруч із соціал-демократичними гуртками, що об'єднували однаково робітництво українське й російське на Україні й що дали почин до заснування РСДРП, почали ще з'являтися окремі національні українські соціал-демократичні гуртки, як київський, полтавський, харківський та катеринославський: згодом вони й об'єдналися в РУП'і під проводом Винниченка, Антоновича та Русова з українськими демократично-буржуазними й драгоманівсько-радикальними групами. Гасло „самостійна Україна“ непереможно манило їх до такої згоди.

Одночасно з тим, як прокидалося політичне життя на Україні в 1890-их роках, одночасно з загостренням класових відносин, українське культурництво, що притихло було в 1870 роках

знову поживавішало, та ще й почало брати напрямок у бік соціального життя. Воно почало ширсько цікавитися вкупі з національним питанням, ще й соціальним, а передусім селянським. В письменстві поруч із такими, як Старицький, Грінченко, що для їхньої творчости стало гасло „за рідний край“, з'являються ще й письменники, які в основу своїх творів кладуть гостру аналізу сучасних класових відносин. Такі письменники з'являються вже в 1870-х роках. Хто не знає про твори Тобилевича, що бичує класовий гніт, божевілля визиску, споконвічну неправду, хто не знає хоча б П. Мирного з його твором „Хіба ревуть воли, як ясла повні“? В 1890-х та й пізніших роках ці класові елементи ще глибше входять в українське культурництво. Хто не знає творів хоч би Коцюбинського з його глибоким протестом проти класового гніту? Давнє культурництво, хоча й далі існувало, та завмирало, а поруч з ним широкою хвилею біла вже нова течія, що провіщала, хоча й несміливо, недалеку революційну бурю.

Л Українка

Партійна весна

Розвиток промислового капіталізму на Україні неминуче вів за собою нові класові загострення, нові класові суперечності. Буржуазії ставало затісно в рямцях дворянського самодержавства; вона добивалася демократичного, конституційного укладу, який був у Західній Європі. Вона добивалася скасувати становий уклад, що давав перевагу дворянам-поміщикам, вона з усієї сили пнула до влади, і щоб добитися її, намагалася завести в Росії парламентаризм, цеб-то такий уклад, де вся законодавча влада належить не одному монархові, як у Росії тоді

було, а й обраним від усіх клас представникам, що вирішують всі справи про закони в парламенті. Це й робило її ворогом самодержавству та дворянам. Погодившись давніше, в 1860 роках, із дворянщиною ціною звільнення селян від панщини, вона знову ставала тепер запеклим її суперником, бо остільки почувала свою силу, що сподівалася сама захопити владу в свої руки. Промислова криза, що настала з перших років ХХ ст., та перевага торговельного капіталу над промисловим, що-правда, послабила значіння буржуазії в краю, але це ще більш зробило її ворожою до самодержавства, як до влади цього торговельного капіталу.

З другого боку, росли суперечності між поміщиками й селянством. Ми вже чули, як серед поміщицької реакції поскасовано навіть ті дрібні права селянського стану, що принесли їх із собою реформи 1860-х років. Селянство стогнало під тягарем податків та орендних цін, тяжко терпіло від самоволі земських начальників. Ворогувало з дворянством і заможне селянство, що бажало розвинути своє господарство коштом панського.

А треба знати, що в ті часи поміщицьке господарство дуже було підупало через низькі ціни на збіжжя за кордоном. Америка засипала Європу своєю пшеницею, і „збіжжєвій фабриці“ дворянській приходилося скрутно. Уряд з усієї сили намагався допомогти поміщицькому господарству: то допомагав вивозити збіжжя за кордон та давав нагороди за вивіз — премії, то видавав закони, що ними полегщував поміщикам використання селянських наймитів та забороняв селянам продавати свої наділи; але все це мало помагало. Початок ХХ ст. приніс, однак, сприятливі умови для поміщицького хазяйства: високі ціни на збіжжя за кордоном підняли поміщиків із занепаду, але це ще гірш порізнило їх із селянством, голодним на землю: поміщики припинили здавати в оренду селянам землю, і якщо давали, то за високу ціну.

Надто ще росли суперечності між робітництвом і буржуазією, що виявлялися масовими страйками та демонстраціями. Придушений безробіттям пролетаріят боровся вже не тільки за поліпшення свого економічного становища, а й за зміну політичних відносин: маніфестації першого травня, що їх робітництво починає щорічно переводити, недвозначно говорили про ці його домагання.

Серед таких суперечностей почалося ХХ століття на Україні, а до них приєдналося ще й національне гитання через

політику обрусіння. Запахло революцією. Загострення росло не роками, а місяцями, а особливо тому, що настали голодні роки й де-далі зростала страшна нужда, спричинена й так уже промисловою кризою, високими цінами на продукти та низькою заробітною платою. Вже р. 1901 вибухнули грізні заворушення селянські проти поміщиків; р. 1902 вони розлилися в величезне море повстань мало не по всій Україні, доходячи великої сили на Харківщині, Полтавщині, Чернігівщині та Київщині. Прийшлося військові робити „порядок“, але це нічого не помагало, бо тут ще почалися страйки робітників. Ледве вже сляк-так утихомирено було Україну р. 1903 в -осени.

Перед у селянських повстаннях вело за можливе селянство, що найдужче ненавиділо поміщиків. Воно й домагалася автономії України та вивласнення поміщицьких земель; ці землі, разом із монастирськими й казенними, воно хотіло в першу чергу поділити проміж себе. Ті самі домагання ставила й поширювала РУП. Але

М. Коцюбинський

домагання ці внесли розбрат поміж революціонерів із РУП'у, що керували повстанням селян на Україні: ліва течія РУП'у домагалася вивласнення земельної власності взагалі, а права обстоювала приватну власність селян, однаково, багатіїв чи бідних.

Це призвело до розколу в РУП'і. Права, буржуазно-демократична, громадська група вийшла з партії й утворила, р. 1902, окрему „Українську Народню Партію“; друга частина дотеперішніх членів РУП'у, також права, утворила під проводом Грінченка, р. 1903, „Українську Демократичну Партію“. Остання об'єдналася р. 1905 з українськими радикалами в буржуазно-націоналістичну „Українську Радикально-

Демократичну Партію". В РУП'і лишилися тільки ліві течії, цеб-то драгоманівці, народники-революціонери та соціал-демократи.

Одночасно й серед соціал-демократів виникли також різниці думок у питаннях про завдання революції, про спосіб боротьби та про те, кого зачисляти до партії соціал-демократів. Права група, що мала на Україні багацько прихильників, під проводом відомого економіста Туган-Барановського з Харкова та Струве з Києва стала в опозицію до політичної боротьби пролетаріату. Вона проголошувала, що до соціалістичної революції в Росії дуже ще далеко, що робітництву треба наразі боротися тільки за економічне поліпшення, а політику хай веде ліберальна буржуазія. Це були так звані економісти. Тих, що обстоювали політичну боротьбу пролетаріату, звано іскровцями, бо вони групувалися біля газети „Іскра“, що її видавав Ленін із Плехановим.

Група економістів скоро розвалилася. Частина їх із Струве на чолі об'єдналася згодом навіть з буржуазією й утворила року 1903 окрему партію „Союз Освобождения“, з якої незабаром виросла чисто вже буржуазна російська партія кадетів, де чимало опинилося й українських культурників, з давнього зразку, що вирішили поладнатися з російською буржуазією.

Але й між прихильниками політичної боротьби виникли суперечки: на II з'їзді РСДРП (1903 р.) постали між иншим суперечки в питанні про те, хто може бути членом партії — чи всякий, хто вважає себе за соціяліста, чи тільки той, що працює як революціонер у партії. Прихильники першого погляду (з Мартовим на чолі), що хотіли тим самим дати змогу вступати до партії хоча б і ліберальній буржуазії лишилися в меншості при голосуванні: відди й пішла для них назва „меншовики“, як і для всіх таких соціялістів, що тягнули й тягнуть до згоди з буржуазією та заперечують непримиренність класових інтересів пролетаріату й буржуазії. На Заході з'явилися також проміж соціялістами такі угодовці, що їх називають ревізіоністами, бо там вони почали своє існування ще й з критики (начеб-то ревізії) Марксової науки; автором цієї критики був німецький соціал-демократ Е. Бернштайн, що виступав у 1890-х роках із запереченням Марксової науки про революцію.

Прихильники протилежних поглядів, що їх висловлював В. Ленін, дістали більшість голосів — тому їх названо більшовиками.

Вони лишилися вірні науці К. Маркса; вони дбали про те, щоб соціалістична партія дійсно мала класово-пролетарський характер і не пускала до своїх лав угодовців, що могли завести партію на бездоріжжя.

В той час, коли в Російській Соціал-Демократичній Робітничій Партії стався розкол, в українських національних соціалістичних групах, що осталися в РУПі, також позначилася різниця думок що до завдань партії. Лівіша течія, яка стояла на ґрунті соціал-демократичної програми, 1904 р. вийшла з РУП'у й утворила окрему партію „Українську соціал-демократичну Спілку“, вона об'єдналася з РСДРП на правах автономної української секції. У Спілці визначними діячами були Карась, Басок, Кавун, Антонович, Кириченко та відай Леся Українка.

Решта членів лівої течії, соціал-демократичної течії РУП'у під проводом Порша, Мазепа, Садовського, Ткаченка та Винниченка, на з'їзді членів РУП'у 1905 р. ухвалили відкинути давню назву й прийняли нову: „Українська Соціал-Демократична Робітничая Партія“. Ця УСДРП так само увійшла негайно до складу РСДРП на правах автономної української партії. У своїй тактиці і УСДРП та „Спілка“ близько стояли до меншовиків, надто УСДРП як побачимо, часто-густо навіть, на меншовицький лад, опинялася з українськими дрібнобуржуазними партіями в одному національному таборі, коли треба було захищати інтереси української автономії, як це траплялося з УСДРП в революції 1917 року.

Отак у звязку з загостренням класових суперечностей на Україні, в звязку з загальним становищем Росії, настигали умови для революції, що вибухнула 1905 р., а zarazом кристалізувався соціалізм. У передреволюційних умовах він ступнево звільнявся від пережитків давнини, від шкідливих впливів сучасности. Програма робітничого руху позбувалася угодовництва й творила під собою твердий фундамент, що на ньому незабаром прийшлося випробувати можливість пролетарської революції.

Але наразі ця програма не була ще єдина. Вона ще йшла довго окремими стежками в національних робітничих партіях

і групах, хоча формально й з'єднаних одною організацією РСДРП Об'єднала їх доперва в одно у великій революції комуністична партія більшовиків.

Революція 1905 року

Ми бачили, як тяжко вже билося громадянство українське й російське взагалі в тенетах класових суперечностей. Селянська революція на Україні, 1902—1903 р., була провісником того, що наступило р. 1905. Терор поодиноких революціонерів, які на переслідування робітничого руху та на криваве втихомирювання збунтованих селян відповіли масовими вбивствами царських посіпак, був блискавкою, що віщувала бурю 1905 р. Ці вбивства виконували політичні нащадки колишніх народовольців — „соціялісти-революціонери“ (есери). Партія есерів виникла була р. 1901 одночасно на Україні (в Харкові) й у Росії (у Саратові) й об'єднувала в собі здебільшого революційну інтелігенцію, що прямувала до революції, спираючися переважно не на пролетаріят, а на селянство. Згодом обидві організації злилися в одну загально-російську „Партію соціялістів-революціонерів“.

А тимчасом буря наближалася швидко. Буржуазія серед де-далі більшої кризи почала одверто говорити й собі, що в Росії треба вчинити революцію, очевидно буржуазну. Вона одверто готувалася захопити владу в свої руки. Вона й і в Україні була вже економічно дуже сильна й мала тепер міцну свою партію. На Лівобережжі вона об'єднана була в великі підприємства — для видобування вугілля (звалося „Продуголь“) та для витоплювання чавуну (звалося „Продамет“), на Правобережжі мала багацько цукроварень. Складаючи з російською буржуазією одно ціле, вона раніш пильно дбала про те, щоб за допомогою дворянського самодержавства завчасу розбити робітничі організації, розвалити революційні партії. Тепер, навпаки, вона намагалася використати одночасно вибух бунтарського населення для того, щоб добитися від уряду конституції для себе та скасування самодержавства. Вона через те й собі галасувала про революцію.

Більшовики правильно вгадували ці плани буржуазії, що вела боротьбу на два фронти, і тому так уперто й виступали всюди проти будь-якої згоди з буржуазією, хоча б вона була така вже ліберально-демократична, що й нікуди.

З другого боку, дворянський уряд страшенно перелякався зросту робітничого руху та селянських бунтів. На Україні, бач, одночасно з селянськими повстаннями від 1901 р. йшли масові страйки, що р. 1903 вилилися в генеральний страйк із виразно політичними домаганнями.

Уряд рятував себе військовими езекуціями, але це не дуже - то помагало. Тоді він узявся до іншого способу, що мав припинити грізну небезпеку революції.

Він почав провокувати селян на єврейські погроми. За допомогою куплених агентів та поліції він дійсно призвів селян на злочинства проти єврейського населення: вони кидали грабувати панські маєтки, а йшли в місто знущатися з євреїв. Криваві погроми пройшли по всіх більших містах України; найгрізніші вони були в Одесі та Бардичові, де тисячами загинало населення. Убивали всіх без розбору — старих і малих, жінок і чоловіків, вбогих і багатих.

З робітниками уряд учинив іншу штуку. Через свого шпигуна - провокатора Зубатова царська поліція почала організовувати легальні робітничі організації, що мали завдання ніби - то боротися виключно за поліпшення свого економічного становища, в цей спосіб уряд сподівався відвернути увагу пролетаріату від політичної боротьби. В Одесі Зубатову пощастило навіть утворити такий „Союз робочих по металу“, але робітники, швидко вгадали провокаторство, і вся зубатовщина пішла в нівець.

А тут зчинилася саме нещасна війна з Японією р. 1904. Ця війна привела до нових ще селянських заворушень, до нових робітничих страйків. Проти уряду одверто виступила вже й буржуазія, домагаючися скликання всеросійських установчих зборів, що мали б виготовити конституцію для Росії. Уряд приневолений був уступити з дотеперішнього свого становища, і 6 серпня 1905 року оголосив скликання „Державної Думи“ з обраних представників од усіх станів держави.

На Україні заметушилися всі партії, намагаючись провести в Думу своїх кандидатів. У Полтаві відбувся всеукраїнський з'їзд селян, що ухвалив домагатися автономії України та вивласнення поміщицької землі. З'явилися зразу українські газети та книжки, відновилися громадські організації культурні й політичні; всі сподівалися, що ось тепер буде вже конституція й разом автономія. Тільки одні більшовики недовірливо

ставилися до Думи й ухвалили її бойкотувати, готуючися разом до збройного повстання проти самодержавства та буржуазії вкупі.

З початком 1905 р. почалася в Росії революція. Робітничі маси зневірилися остаточно в добрій волі уряду після того, як він 9 січня 1905 р. наказав стріляти на мирну депутацію до царя, що її вів провокатор під Гапон. Всюди на зразок Москви складалися ради робітничих депутатів, що мали збройною рукою встановити радянську владу на Україні та в Росії. Почалися криваві бої війська з робітниками; робітництво піднесло гасло утворення робітничої республіки та скасування поміщицьких і буржуазних маєтків; Харків, Київ, Одеса, Маріупіль, Миколаїв, Таганрог, Катеринослав, Полтава, Луганськ, Ростов та інші міста вкрилися барикадами. Вся друга половина 1905 р. пройшла серед кривавих боїв. Найгрізніше повстання було в Москві в грудні 1905 р. За робітничою революцією пішла й селянська. Весь 1905 та ще більш 1906 рік горіла Україна від селянських повстань.

Але революція не вдалася — спершу в Росії, а далі й на Україні придушено її надзвичайно криваво. Не вдалася вона тому, що не пішло за нею одностайно з робітництвом селянство; одно й друге боролося на власну руку, окремо, тож реакції легко вдалося розбити обидві революційні сили. Селянство ще найдовше опиралося, але й воно улягло придурманене конституцією та обіцянками угодовців, що землю можна дістати й без бою, просто голосуванням у Думі. Не пішла й армія, що на неї революціонери покладали такі великі надії, гадаючи, що нещасна війна повернула її проти офіцерів та царя. Були, правда, де-не-де військові бунти, приміром, у Харкові, Полтаві, Катеринославі, Одесі й Києві, але виступали тут незначні групи, і їх легко втихомирено. Найгрізніший був бунт у Севастополі, та й його зліквідовано за допомогою вірних козачих полків. Не вдалася революція ще й тому, що налякана робітничо-селянським рухом буржуазія кинулася чим скоріш погоджуватися з самодержавством.

Але й серед самої соціал-демократії так російської, як і української не було згоди що до завдань і тактики в революції. Більшовики з Леніном на чолі видвигали лозунг буржуазної революції, вчиненої руками одного пролетаріату й селянства, але такої буржуазної революції, що в ній влада буде

не в руках буржуазії, а робітників і селян, хоч і при капіталізмі. Ленін вчив, що в 1905 р. ще не час робити соціалістичну революцію, а буржуазну, але цю буржуазну революцію треба взяти робітникам під свою руку, щоб підготувити соціалізм. Через те й він так пильно настоював, щоб пролетаріат ішов рука в руку в цій революції з селянством, оддавши йому частину землі, загарбаної поміщиками — меншовики, навпаки, бажали цю революцію робити до спілки з буржуазією, відмежовуючися одночасно від селян. Від селянства одмежовувалася також і група Троцького, хоч і не приєднувалася до буржуазії, мовляв, треба робити чисто робітничу революцію. Так само відмежовувалися від селянства й українські еседеки, мовляв, не треба заражувати революцію робітництва дрібнобуржуазним ухилом, забуваючи про те, що, як казав Ленін, у країні такій, як Росія й Україна, з дрібним хліборобським характером та ще й у ті часи нерозвинутою до кінця капіталізму не можна думати про соціалізм.

Таким чином революцію в 1906 р. остаточно задушено. Уряд тішився повною перемогою, ще й І Думу, що зібралася в квітні 1906 р., вже в липні того ж таки року розігнав. Навіть опозиція тієї Думи проти жорстокости царських посіпак, опозиція, що обмежувалася одними промовама, видавалася урядові небезпечною. А особливо налякала його позиція українських та польських депутатів, що вперто домагалися автономії Польщі й України.

Треба згадати, що національне питання на Україні з приводу думських виборів набрало особливої гостроти. Українські ліберали, демократи та радикали, йшли рука в руку з кадетами, провели в Думу 30 своїх депутатів. Перемогли вони на виборах тим легше, що українські соціал-демократи, так з Спілки, як і з УСДРП, не взяли участі в перших думських виборах, воно взяли участь тільки в других думських виборах, провівши в цю Думу 14 своїх представників. Уже в першій Думі українські демократи й радикали утворили окрему українську фракцію. Згодом, коли царський уряд під проводом відомого Столипіна скликав II Думу, в лютому 1907 р., то в ній ще більш об'єдналися українські дрібнобуржуазні та буржуазні партії. Вони утворили вкупі з еседеками спільний український блок, що мав 51 депутата. Цей блок мав домагатися спільними силами автономії України з окремим сеймом, українізації шкіл та урядів, скасування поміщицької

приватної власності на землю, наділення нею селян та переведення охорони робітничої праці.

Однак, і ця Дума недовго прожила: Столипін розігнав її і в червні 1907 р. призначив вибори в III Думу, допускаючи в неї тільки чорносотенних поміщицьких депутатів. Навіть російську ліберальну буржуазію було обмежено на нових виборах, не говорячи вже про українців. Після короткої конституційної доби почалася тепер реакція; сп'яніле від перемоги дворянство взялося з корінням виривати „мазепинство“ та соціалізм, що однаково загрожували самодержавству.

Реакція

Придушення революції 1905 року було крутим поворотом у громадських відносинах на Україні.

Царський уряд із дворянством тіпилися своєю перемогою. Буржуазія була цілком на їхньому боці. Вибори до III Думи пройшли для них як-найкраще: в Думі зібралися самі попи та чорносотенні поміщики. Робітників і селян було в ній дуже мало, мало було й ліберальної буржуазії. Уряд заздалегідь подбав, щоб Дума стала слухняним знаряддям у його руках і, за допомогою жандарів та поліції провів у неї тільки людей певних, „благонадійних“. Тепер вони з усієї сили помагали урядові вкривати Україну шибеницями, помагали закривати газети, товариства, читальні та просвіти, вишукували всіх непевних, що вмиць опинялися або в Сибіру, або в тюрмі. Настала доба диктатури вірних самодержавству поміщиків та провокаторів. Всі вольності, що з'явилися 1905 р., Столипін, цей тигр у людській шкурі, скасував, а на їхнє місце заведено військово-польові суди, які без милосердя мордували політичних злочинців.

Постає питання, чому ж це Столипінський уряд почув себе зразу остільки безпечно, що так гостро взявся нищити всяку опозицію проти себе.

Відповідь стане ясна, коли зважимо, що всяка невдача спричиняє моральний упадок серед переможених.

Так було й тепер. Буржуазія побачила, що революція їй нічого не дасть, бо повсталі селянські маси добиваються землі, а робітництво хоче забрати в буржуазії заводи й фабрики. Вона швидко розібрала, до чого йдеться, та й собі пішла тепер на

службу царатові, збуваючи з себе свою покірливість всяку підозру в демократизмі. Вона стала, як каже народне прислів'я, нижче трави, тихше води, та, дбаючи придобритися владі, ще й помагала їй у страшному терорі. Вона почула в робітництві смертельного свого ворога.

А селянство? Столицінський уряд хитро-мудро повів справу так, що заможне селянство, сільські глитаї з отозиціонерів стали тепер його прихильниками. Він видав 9 листопада 1906 року закон, що ним дозволяв утворювати хутірські хазяйства чи то через виділювання з громад окремих самостійних господарств, чи то через скуповування ґрунтів у неможливого селянства. По виданні цього закону на Україні глитаїський елемент жадно кинувся скуповувати землю в сільській бідноті. Ця біднота, втішаючись новим законом, що дозволив їй продавати землю, пропивала їй по монополюках та збувала за безцінь. На селі зробилася велика переміна. Которі землю продавали і, пропивши гроші, мандрували по тім світ за очі, шукаючи кращої долі в Сибіру, в Туркестані та в Америці; деякі знов таки за хліб та за гроші, шматок за шматком скуповували собі землю, багатіли просто таки на очах та дякували урядові, що так мудро повів справу.

Ця переміна утворила на селі сильну підпору поміщицької реакції серед глитаїв. Глитаї бо, як і поміщик, з того самого капіталістично-торговельного кола. Вони тепер разом з поміщиками експлоатують бідняків та здобувають великі бариші із свого хазяйства. Влада охоче допомагає їм вивозити

М. І. Яворський

В. Винниченко

збіжжя за кордон, де знову з'явився на нього попит, а в подяку за це глитаї допомагають їй вилловлювати соціялістів.

На ці два чинники, буржуазію та глитаїв, надіявся поміщицький уряд, коли брався за реакцію на Україні. Маючи в своїх руках Думу, спираючися на сільського глитая, що забув на хвилю свої автономні гасла, та на услужну буржуазію, яка спекалася свого недавнього демократизму, скажена поміщицька влада гуляла тепер на Україні доско́чу, упиваючися кров'ю

Г. Петровський

робітників та незаможного селянства. Крім визначеного, була ще одна велика причина тому, що поміщицька влада купила собі буржуазію: вона взялася оберігати буржуазну промисловість від робітничих організацій — професійних спілок, а з другого боку, допомагала буржуазії своєю протекційною політикою, цеб-то давала змогу дешево вивозити свій товар за кордон та продавати його там з гарним барисшем.

Коли за кордоном російський товар цінували низько, то уряд покривав збитки навіть з казни, щоб тільки російська буржуазія змогла за кордоном робити конкуренцію буржуазії інших країн. Це

довело до того, що, приміром, цукор український продавано в Англії в чотири рази дешевше, аніж у себе дома. Охорону буржуазії від професійних спілок справляв уряд у той спосіб, що просто розганяв ці спілки та забороняв засновувати нові. А треба знати, що професійний рух на Україні на початку ХХ ст. дуже виріс, надто в часи конституції 1905 і 1906 р. Він міг стати грізним суперником буржуазії; в нього були можливості керувати страйками та підтримувати страйкову

дисципліну. Тепер професійних спілок не стало, і буржуазія не лякалася більше страйків,— хто мав їх організувати тепер? Ще більше, вона починає сама тепер організувати локавти, щоб-то закриває на якийсь час свої заводи, щоб позбутися не-вигідних робітників, а потім приймає нових, податливіших.

Невдача революції 1906 р. спричинила упадок настроїв серед соціал-демократів. Меншовики одверто виступили тепер із кри-

тикою більшовиків та революції 1905 р., мовляв, що не треба було її починати. Вони пропонували навіть зліквідувати РСДРП, як підпільну (потайну) революційну організацію, а перемінити її на сумирну легальну партію; намірялися утворити в рамках чинного закону про товариства „широкую робітничу партію“. Такі думки почали знаходити в рядах соціал-демократії багато прихильників; їх звано ліквідаторами. Більшовикам приходилося багатько працювати, щоб не допустити ліквіда-торства в свої ряди.

В. І. Ленін

Під ударами реакції впала УСД „Спілка“. Підчас революції вона мала вже сильну організацію, мала по всіх більших містах свої партійні комітети. Тепер під ударами провокації вони розпадалися, і „Спілка“ вже р. 1908 перестала існувати, як окрема партійна організація. Її члени розбіглися: котрі перейшли до УСДРП, котрі — до більшовиків, а котрі й зовсім залишили політичну роботу.

Поміщицька диктатура, що ослабила партійні соціалістичні організації, повернулася разом проти ненависного їй „мазепинства“. Вона утворила в Києві патріотичну російську партію

з панів і поміщиків, названу „Союз істинно-руських людей“, що нею керував відомий україножер граф Бобринський та єпископ із Холму Євлогій; заразом у Києві утворилася ще одна така чорносотенна організація — „Двуглавий орел“. Обидві організації кинулися тепер разом із жандармами нищити національні українські організації та замикати в тюрми видатних діячів за справу української національної автономії. Але їм не досить було переслідувати українських автономістів у Росії,

М. І. Бухарін

вони почали переслідувати втікачів за межами Росії. В Галичині на казенні гроші вони утворили сильну москвофільську партію з Дудикевичем на чолі; через попів ця партія ширила ідею „єдиної неділимої“ серед темного галицького селянства.

Під ударами російського великодержавного патріотизму український націоналізм на Україні знову завмер, знову притихла політична національна думка, пригасло письменство, що знайшло було свій вираз у творах Панаса Мирного,

Вияниченка, Коцюбинського й інших, що яскраво змальовували сучасні змагання класової боротьби. Уряд заборонив навіть святкувати пам'ять Т. Шевченка. Культурне й політичне життя, як було й перше, переходить знову з російської України до Галичини, де існували українські школи, де українська культура мала такий осередок, як Наукове Товариство ім. Шевченка.

Там у Галичині й концентрується тепер уся національна й революційна сила з російської України. Саме через цю обставину до галицького університету вимандрувало в цей час

із України багатько університетської молоді з проф. Грушевським на чолі. Ця молодь пробувала була ще раніш об'єднати в українському підпіллі українські соціал-революційні гуртки в одну „Українську соціал-революційну партію“, але спроба ця не вдалася. Згодом, 1909 р., вона утворила була окрему українську терористичну групу „Оборона України“, щось на зразок „Бойової організації“ російських есерів; однак і ця організація розпалася: її члени емігрували за кордон або в тюрмі опинилися.

Великодержавний імперіялізм і світова війна

В той час, коли на Україні лютувала чорна реакція, скерована, з одного боку, проти соціалістичного руху та робітничих організацій, а з другого — проти зміцнілого в часи революції 1905 р. українського націоналізму, в цей час за її плечима промисловий капітал зростав у велику силу. Він мав уже велетенські підприємства, що виховалися під охороною протекційної політики. Ці промислові підприємства почали тепер об'єднуватися з банками, щоб захопити до рук монополію виробництва збуту. Такі об'єднання, звані синдикатами й трестами, з'явилися на Україні вже до революції 1905 р.; тепер вони набрали сили й давали почин новим. Таким робом, на Україні розвивалося те, що називається фінансовим капіталізмом та імперіялізмом, цеб-то така форма капіталізму, що об'єднує банківий капітал із промисловим в одно підприємство та ще й монопольне.

Фінансовий капітал на Україні творив одно ціле з російським і, так, мав велетенські монопольні підприємства, що їхні капітали раховано на сотні й сотні мільйонів карбованців, мав безмежні простори землі, багаті на сировину. Але йому й цього було мало: він почав шукати ще нових земель, щоб загарбати й їх під себе, зробити з них нові колонії для російської буржуазії та тягнути з них нові бариші. Через це й вибухла була японсько-російська війна 1904 р.: Росія хотіла забрати собі береги Тихого океану, що на них і собі гострив зуби японський капітал. Тепер російський фінансовий капітал бажав забрати ще багаті землі в Азії, які належали до Туреччини, та підгорнути під свою владу Дарданельську протоку, що належала так само до Туреччини й замикала російським кораблям вихід із Чорного моря.

До того ще російський фінансовий капітал бажав покорити своїм впливам дрібні слов'янські держави на Балканах і вічно сварився за них із Австрією, що й собі хотіла всадитися там; р. 1912 через ці Балкани ледве не прийшло до війни між Росією та Австрією. На Галичину російський капітал так само гострив зуби, бо там були багаті копальні соли та нафти. Через це він і платив стільки грошей своїм агітаторам у Галичині за їхню пропаганду на користь „єдиної неділимої“; через це й ненависний був йому український автономізм, що не тільки був перешкодою в поході на Галичину, а ще й намагався позбавити російський капітал панування над такою багатою колонією, як російська Україна.

Таку політику капіталу, спрямовану на загарбання нових земель та на вдержання підлеглих, називаємо імперіялістичною політикою. Політика російського уряду що до України стала імперіялістичною не в двадцятому тільки столітті: відколи тільки Україна перейшла під нього, він завжди нищив усяке коріння українського націоналізму, і що дужче він ріс у силу, то важче наполягав на прокляте „мазепинство“, що могло вирвати Україну з-під його гніту.

Тепер, після революції 1905 р., він іще пильніше став стежити за „неблагонадежністю хахлів“. Він не то що забороняв друкувати українські книжки та вчити дітей українською мовою; він намагався ще вести серед селянства таку пропаганду, що все, мовляв, було б гаразд, яєби не „жиди та соціалісти“. Року 1912 в Києві за допомогою чорносотенців він організував голосний тоді процес, що в ньому обвинувачував єврея Бейліса за ритуальне ніби-то вбивство православної дитини. Видима річ, що все це була чиста вигадка; ніхто ніде не чував, щоб євреї споживали на своїх празниках християнську кров. Але урядові треба було задурманити темне селянство неважистю проти євреїв, як уже дурманив він його вірою в спасіння на тому світі; йому треба було голодну та безземельну масу селянську кинути на нові погроми, щоб вона забула про поміщицьку землю, щоб не ворушила язиками про якусь-то волю.

Тимчасом, після деякої тиші в робітничому русі, від 1911 р. почалася знову нова хвиля страйків. Причиною цьому поживленню робітничого руху був страшний визиск робітництва з боку фабрикантів. А тут ще буржуазія внесла у III Думу новий законопроект, що встановляв 12-15-годинний

робочий день, не рахуючи сюди різних додаткових праць, що їх міг заводити всякий підприємець. У наслідок цього законопроєкту розгорілася нова страйкова боротьба, що року 1912 пройшла по всій Росії; ці страйки були також протестом проти вбивства робітників, що сталося в Сибіру на річці Лені: тут бо розстріляли козаки 6 квітня 1912 р. 170 робітників. У відповідь на страйки посипалися нові розгони професійних організацій, а заразом протягом 1913—1914 р. фабриканти безупинно переслідували робітництво організованими локавтами.

Видима річ, що в таких умовах мусив віджити знову терор революціонерів проти царських посіпак. У Києві р. 1911 у вересні вбиває Багров Столипіна, що приїхав із царем на відкриття пам'ятника Олександрові II. За вбивством Столипіна йдуть замаху і вбивства менших царських посіпак. Року 1912 українські революціонери організують на Полтавщині та Харківщині бої ові відділи, що мають переводити терор проти уряду та поміщиків.

Політична боротьба на Україні почала знову жвавішати. Робітничий рух під впливом більшовиків почав знову ставити політичні домагання. Коли р. 1912 призначено було вибори до IV Думи, український пролетаріат, не зважаючи на всякі перешкоди з боку уряду та буржуазії, послав таки до неї двох депутатів: Петровського з Катеринославщини та Мурнова з Харківщини. Року 1913 деякі депутати з України, між иншим Петровський, що зараз головує в ВУЦВК, почали в Думі гострі напади проти уряду з приводу його україножерської політики; але Дума, вкупі з „малоросами“ Скоропадським, Родзянком та иншими, похвалила русифікаторську політику уряду.

Тепер разом з революційним рухом став знову відживати згодом на Україні український націоналізм. Український глитаї, збагатівши підчас реакції, став знову прилещуватися до революційної стихії мас, бажаючи посісти поміщицьку землю; а тому, що за наявних порядків одержати її було неможливо, він знову заговорив про автономію для України. Діячами автономного руху стали в цей час ще й українські кооперативи; вони об'єднували в собі дрібний український капітал, що немилосердно заїдав його великий капітал инших націй. Рятуючися від загибелі, дрібний капітал став єднатися в кооперацію, і через те кооперативний рух, (за його батька вважають М. В. Левицького) став головним ворогом фінансового капіталу, а тим самим і його імперіалістичної політики на Україні.

В таких обставинах першого серпня 1914 р. почалася війна між Росією та Австрією, що розвинулася потім у всесвітню війну. Причина її — відомі вже нам імперіялістичні домагання не тільки Росії та Австрії, а ще й інших великих держав Європи, головню, Англії та Німеччини. З одного боку стали: Росія, Франція, Бельгія, Японія та Англія — ніби-то в обороні слабшої Сербії, з другого — Австрія й Німеччина. Згодом до війни пристали ще Італія та Америка, до центральних держав — Туреччина та Болгарія.

Війна спершу викликала загальне захоплення в Росії під впливом патріотичної агітації буржуазії, що затіяла війну, і зупинився на якийсь час революційний робітничий рух. Навіть серед визначних російських соціал-демократів віджив російський патріотизм, і вони погоджувалися на війну, вимовляючи при цьому, що це, мовляв, війна оборони проти німецького імперіялізму. Такий відомий соціаліст, як Плеханов, і той став між оборонцями, цеб-то між тими соціалістами, що погоджувалися на війну.

Такі оборонці знайшлися не тільки в Росії, а й у Франції, Німеччині, Австрії та Англії. II Інтернаціонал, що недавно виступав проти війни взагалі, розпався; його організації (з винятками, правда) голосували за військові кредити й закликали своїх земляків до „оборони батьківщини“. Недавні вороги буржуазії, що спільно боролись із нею, стали тепер вороже один до одного й згуртувалися по національних таборах, побратавшись кожен із своєю буржуазією.

В Росії одні тільки більшовики гостро виступили проти імперіялістичної війни, заплативши за це тюркою й засланням до Сибіру. Заслано й українських більшовицьких депутатів, Петровського й Муранова, але те, що голосували в Думі проти війни й воєнних кредитів.

Патріотизм швидко однак минувся. Стара болячка нарвала здоровенно, а класові суперечності виявилися з нечуваною силою. Імперіялістична політика російської буржуазії потерпіла через півроку на війні невдачу; замість патріотичного захоплення в громадянстві з'явилось глибоке розчарування. В повітрі знову запахло революцією.

Київський арсенал

ЧАСТИНА IV

ВЕЛИКА РЕВОЛЮЦІЯ

Кінець самодержавства

На початку війни імперіялістичній політиці російської буржуазії пощастило: вона не тільки що припинила наступ німецького та австрійського війська на Польщу, а ще й заняла під зиму 1914 р. всю Галичину по самий Краків. Небезпека повстання польських націоналістів, що прямували до відновлення самостійної Польщі під зверхністю центральних держав, минула; навпаки, Росія ще прихилила польський патріотизм до себе, обіцяючи йому по скінченні війни повну автономію під зверхністю Росії. На ділі були це, звичайно, порожні слова, бо на втрату Польщі з її промисловістю російська буржуазія ніяк не могла погодитися. Вона ж почала війну не на те, щоб втратити землю, а щоб ще й нові придбати, а найперше Галичину. Доказом цього було халяйнування російської влади в Галичині, що на неї гострили зуби й польські пани. Вона порядкувала в ній, як у російській провінції, заводила руську мову по школах і урядах, вивозила

в Сибір галицьких самостійників - українців, робила єврейські погроми, словом, як у себе дома.

Наступ російського війська тривав недовго: весною 1915 р. у травні почався супротивний нестримний наступ центральних держав, що вигнав російське військо не тільки з Галичини, а й з усієї Польщі, Холмщини та з частини Волини й Полісся. Через те польські націоналісти зразу повернули до Австрії й Німеччини, ще й почали формувати польські легіони для боротьби з Росією. Австрійському та німецькому імперіялізмові треба було за всяку ціну прихилити на свій бік поляків, через те в листопаді 1916 року вони проголосили польську державу під своєю зверхністю, обіцяючи прилучити до неї й Галичину.

Це був величезний удар для імперіялістичної політики російської буржуазії; за ним пішли нові. На окраїнах російської імперії серед підлеглих народів став зростати національний рух, що прямував до автономії під зверхністю центральних держав; надто сильний цей рух був на Україні.

Ще на початку війни в Галичині утворилася „Головна Українська Рада“ з представників націонал-демократичної, радикальної та соціал-демократичної партії; вона мала на меті відірвати Україну від Росії, злити її з Галичиною та утворити українську державу під зверхністю центральних держав. Для боротьби з Росією вона zorganizувала український легіон січових стрільців; цим вона думала прихилити до себе буржуазію центральних держав, що робила обіцянки на право й наліво, хоч сотнями й тисячами вішала в той самий час галицьких селян за якусь-то, мовляв, зраду.

Головна Українська Рада увійшла в тісний зв'язок із другою політичною українською організацією, що виникла серед емігрантів з російської України: це був „Союз визволення України“. Він постав так само на початку війни з представників закордонних груп українських соціал-демократів та соціалістів-революціонерів; на чолі його стояли М. Залізник, А. Жук, Донцов та Меленевський. Союз визволення України розвинув за кордоном за допомогою центральних держав велику пропаганду за самостійність України.

Діяльність Союзу спершу обмежилася виданням маніфесту до народів світу та пропагандою в закордонній пресі; але р. 1915, після великої поразки російського імперіялізму, Союз почав свою

пропаганду й на російській Україні. Центральні держави, переважно Німеччина, дуже його на те спомогали: вони знали, що національна революція на Україні, закривши Росії доступ до Чорного моря, буде не тільки для неї смертельним ударом, але й для Антанти, що її капітали були вложені в російську, переважно в українську промисловість. Їм усміхалася в майбутньому експлуатація багатой України; вони знали, що Україна, не маючи власної буржуазії, не зможе жити самостійно, а перейде під їхню зверхність.

Так почався на Україні від 1915 р. новий націоналістичний рух. Керівники його вважали себе ніби-то за соціалістів, а в дійсності браталися з імперіалізмом центральних держав, росли на його гроші і, прикриваючись гаслом самостійної України, готували трудящому людові українському мимохіть нові кайдани. Правда, деякі українські соціалістичні та есерівські групи, що працювали в підпіллі на Україні, не всі пішли за тим гаслом і ви-

ступали рішуче проти братання з закордонною буржуазією; але почасти їх й заражував загальний самостійницький настрій.

Тимчасом на Україні, та й у Росії взагалі, дуже вже починало вклекотіти. Селянство стогнало під тягарем війни, пролетаріят терпів страшенну нужду через дорожнечу а уряд іще поскасовував попередні фабричні закони, побільшив робочий день, широко завів жіночу й дитячу працю та привозив сюди із Сибіру дешевого робітника, як, приміром, китайців та корейців, що робили в боротьбі за підвищення заробітної плати велику конкуренцію українським робітникам. При нужденній платі та високих цінах на продукти робітництву дуже тяжко доводилося

Секретар ЦК ВКП Сталін

жити. Отже, не дивно, що пролетаріят знову почав страйкувати за поліпшення економічного свого становища. Надто розвиваються ці страйки 1915 р., робітники домагаються вже не тільки підвищення заробітної плати, а ще й закінчення нелюдської кривавої війни. Де-далі частіш з'являються вуличні демонстрації з гаслами: „Хліба, миру й волі!“.

Уряд спершу намагався зацяткати якомсь робітників, та коли це не помагало, взявся за практиковані вже здавна репресії; приходять уже до сутичок між військом та робітництвом.

А тут на лихо урядові почалося невдоволення ще й серед дрібної буржуазії, що охолола вже у своєму патріотизмі. Загальне невдоволення захопило далі собою й велику буржуазію, що причину невдач на фронті вбачала в недотепному дворянстві та в самодержавстві. Вона добре почувала, що ніхто не схоче класти на фронті свою голову, коли на царському дворі панує розпуста, коли дворянські чиновники безконтрольно крадуть, що під руки попало, і коли про все це знає людність та армія; а тимчасом буржуазії за всяку ціну треба було довести війну до кінця, бо ж ніхто инший, як вона, її затіяла й війну вела виключно в своєму інтересі. До того ще з'являється в буржуазії тривожне передчуття, що ось наближається неблаганна революція, готова змести й її разом із самодержавством. Армія та людність що-разу голосніше показували своє невдоволення; робітництво зовсім уже одужало від патріотизму під впливом страшного свого становища та пропаганди більшовиків, що від початку війни виступали проти війни.

І от, щоб випередити революцію робітників і селян, буржуазія сама в березні 1917 р. нового стилю — в лютому старого — зробила революцію. Державна Дума в березні примусила Миколу зректися престолу й на місце самодержавної влади встановила в Росії владу буржуазно-демократичну з тимчасовим Урядом на чолі. За керowników у Тимчасовому Уряді стали: кадет Мілюков, поміщик князь Львов та дрібнобуржуазний соціаліст Керенський. Новий уряд видав зараз до народу маніфест, закликаючи всіх боронити „отечество“, цеб-то інтереси буржуазії, та довести війну „до побідного кінця“.

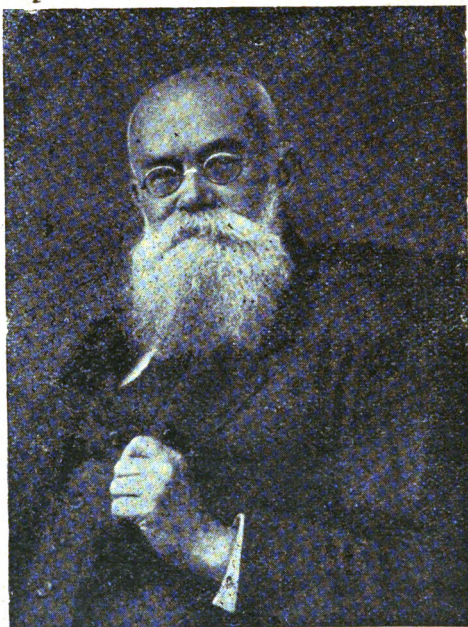
Так скінчилося в Росії панування дворянського самодержавства й почалася ніби-то демократична влада буржуазії, що незабаром і сама загинула під ударами пролетарської революції. Погляньмо тепер, що діялося в цей час на Україні.

Національна революція

Проголошення в Росії республіканської конституції та братання буржуазії з меншовиками й есерами призвело на Україні до крутого повороту. Орієнтація на визволення за допомогою центральних держав зразу де й ділася. Вчорашні самостійники-германофіли раптом почули себе патріотами буржуазної російської республіки, надіючися в її конституційних рямцях здійснити свої автономні мрії.

Така зміна орієнтації стане нам зрозуміла, коли зважимо, що центральні держави, проголосивши р. 1916 польську державу, нічого не робили, щоб здійснити свої обіцянки що до України, та ще й збиралися віддати Польщі Галичину. Отже, доки в Росії було самодержавство, Союз визволення України держався ще германофільської орієнтації, сподіваючись, що хоч як буде, та все-таки легше житиметься, аніж дотепер під п'ятою царських жандармів. Тепер однак тієї п'яти не стало, в Росії була ніби-то „воля“ — по що ж було їм тепер пхатися на Захід, на непевну долю. От тому то вони й зробилися патріотами буржуазної російської республіки. Ще більше, навіть галицькі самостійники, такі вірні Габсбургам, що їх називали тирольцями сходу, і ті стали тужно поглядати за Збруч, у бік Росії, бажаючи об'єднатися з російською Україною. Адже там конституція, а до того вкупі з подніпровцями легше буде захищати себе і від москвинів, і від поляків, — думали вони. ☪

Отакі плани почали снуватися в головах самостійників по цей і по той бік Збруча з нагоди лютневої революції в Росії. Ідея автономної України під протекторатом центральних держав

М. С. Грушевський

змінилася в ідею об'єднання України під зверхністю Росії. По Україні починають швидко організуватися українські національні ради, відбуваються національні з'їзди. Всі вони заявляють про свою лояльність до нового уряду та про свою згоду підтримати Тимчасовий Уряд у війні проти центральних держав коли б тільки дали їм автономію України. На з'їздах цих недавні германофіли цілувалися й обнімалися з недавніми своїми ворогами, російськими кадетами, чіпляли жовтоблакітні бантики та правили врочисті молебні з попами й хрестами.

Український націоналізм ріс, як гриби по дощі. 16 квітня відбувся Національний Конгрес у Києві, що обрав із себе Центральну Раду, із Грушевським на чолі, доручаючи їй випросити в Тимчасового Уряду автономію для України.

Заразом у душній атмосфері національного дурману відбулися українські партійні з'їзди, що всі вирішували одно питання — української автономії. 6 квітня відбулася установча нарада українських поступовців, що назвали себе тепер „Союзом українських автономістів-федералістів“; була це чисто буржуазна партія, хоча й назвала себе згодом партією соціалістів-федералістів. У неї була своя газета в Києві „Нова Рада“; на чолі партії стояли Єфремов, Ніковський, О. Шульгин.

Підчас Конгресу відбувся також установчий з'їзд „Української Партії Соціалістів-Революціонерів“. Есери дотепер організованої партії не мали, а мали тільки поодинокі гуртки, що здебільша працювали вкупі з російськими есерами. Значіння на Україні вони дотепер не мали майже ніякого, бо широкої роботи не вели вже від 1912 р.; з масами зв'язані не були, а членів своїх набирали здебільшого з студентської молоді. Рівночасно із з'їздом есерів відбулася під проводом Винниченка, Порша та Антоновича конференція українських еседеків. Вона, як і інші українські буржуазні партії, ухвалила, що саме справа автономії не дозволяє їй об'єднатися тепер із РСДРП. За її орган була київська „Робітнича Газета“.

Національний патріотизм прийшов і в армію. На фронті і в тилкових частинах стали формуватися окремі українські національні частини. 18 травня в Києві відбувся вже військовий з'їзд українських офіцерів і салдатів, який ухвалив домогатися в Центральній Раді, щоб вона проголосила автономію України й утворила національну українську армію. Він навіть

обрав з-поміж себе „Український Військовий Генеральний Комітет“ під проводом Петлюри, що мав виконати постанови з'їзду.

Такий зріст українського націоналізму на смерть перелякав російських імперіялістів. Вони, прогнавши нездарного Миколу, готувалися йти походом на Галичину та відбирати Польщу, а тут їм під боком заговорили про автономію та стали дробити армію. Російська буржуазія знала добре, чому це українські самостійники так завзято добиваються національної автономії; це ж піднімав голову дрібний капітал, дрібна буржуазія, що бажала ліквідувати на Україні великий капітал, позбавити влади велику буржуазію та забрати землю в поміщиків. Гаслом політичної автономії прикривано похід глителя на поміщика, ремесника з кооперативу — на капіталіста, української інтелігенції — на руську. Цього руська буржуазія злякалася, і, коли до неї в Петроград прибула делегація від Центральної Ради просити автономії, вона рішуче їй відмовила.

Тимчасом у Києві зібралося два нових з'їзди: селянський і військовий. Коли делегати Центральної Ради сповістили обидва з'їзди про відповідь Тимчасового Уряду, вони постановили, щоб Центральна Рада сама проголосила автономію України, не оглядаючись більше на згоду Тимчасового Уряду. Так і сталося: 24 червня Центральна Рада проголосила універсалом українську автономію та створила окремий уряд для України, „Генеральний Секретаріят“, що в ньому головував Винниченко. До Генерального Секретаріату (щось ніби - то на зразок міністерства) вступили представники всіх українських партій; перед у ньому вели однак українські еседеки, що, задурманені національним дурманом, забули про соціальну революцію й злигалися з національною офіцернею та буржуазією в ім'я самостійности. Російська буржуазія бачила, що український дрібний капітал не на жарт береться до діла, але, щоб багнетами розігнати сепаратистів, на це в неї не ставало відваги. На галицькому фронті, під командуванням Брусілова, вона готувала наступ на Австрію, а тому їй треба було за всяку ціну спокою на Україні. Таким чином обставини змусили її погодитися з Центральною Радою, і вона вимовила собі лише одно, щоб Центральна Рада допомогла їй у поході на Галичину. Центральна Рада також дечим поступилася в домаганнях автономії. В наслідок переговорів явився її універсал Центральної Ради 15 липня та Декларація

Тимчасового Уряду. Тимчасовий Уряд визнав Генеральний Секретаріат, але з умовою, що він підлягатиме Тимчасовому Урядові.

Так розвивалася на Україні національна революція. Український націоналізм ставав на дорозі російському імперіялізмові; він намагався повалити на Україні велику буржуазію й розірвати пута єдиної невідомої,— в цьому була його революційність. Але революційний він був лише остільки, оскільки в Росії та на Україні панував ще великий капітал, оскільки існували ще поміщики та банкіри з великими промисловцями; коли на Україні і в Росії великого капіталу не стало, то цей самий дрібнобуржуазний націоналізм став контр-революційним. Він об'єднався навіть із великою буржуазією, щоб за її допомогою вдержатися при владі та відгородитися від нової революції, пролетарської, що на Україну насувалася.

Пролетарська революція

Що являв собою національний рух, коли заговорив так голосно на Україні?

Ми вже чули, що він до великого капіталу був революційний. Але його революційність походила з боротьби за владу дрібного капіталу на Україні; вона була хвильова, перехідна й існувала доти, доки українська буржуазія з Центральної Ради не добилася тієї влади, куди їй треба, та все-таки влади. Націоналізм український тому й ставив питання в першу чергу про політичну революцію; йому тільки й треба було, щоб вигнати російських чиновників та посадити на їхнє місце своїх, вигнати російських офіцерів та замінити їх своїми; через це він і ставився так гостро до Тимчасового Уряду. А вже на другому плані ставив він питання про те, щоб вигнати ще й поміщиків та землю розподілити проміж українські маси. Але для того, щоб удержати владу, націоналісти українські мусили ще придобитися до трудового народу: на самих інтелігентах та глитаях їхня влада держатися не могла. Через те вони роблять в універсалі все-таки обіцянки народові, що, мовляв, заберуть землю в панів та роздадуть її селянству.

Це були, звичайно, тільки обіцянки; Центральна Рада, хоча й говорила про вивласнення поміщицьких земель, та робити цього зразу не хотіла, а відкладала до Установчих Зборів. Чому? Бо, коли б вона вчинила, міг би ще дехто подумати, що

вона збільшувилася, що вона до влади нездатна; а їй треба було, щоб її владу визнали не тільки руські буржуа, а ще й закордонні держави. Ради цієї ласки панської вона хоча й бралася до боротьби з російським капіталом, але робила це так, щоб, як то кажуть, „і вовк був ситий, і коза ціла“; селянам обіцяла, що дасть землю, а з панами торгувалася за владу, обіцяючи їм, що якось то з ними зладнається.

Оце подвійне становище Центральної Ради перед масами, що ждали від неї землі й волі, та перед панами, що їм обіцяла вона поміч проти Австрії,— це становище її виявило дійсну природу Центральної Ради. Вона не тільки помагала руській буржуазії в поході на Галичину, а ще й послала туди губернатором Дорошенка, що мав вести в Галичині пропаганду за приєднання до російської республіки. Оця спілка Центральної Ради з російськими імперіялістами, правда, не вдалася, але шило таки вилізло з мішка: показалося, що в Центральній Раді не тільки порожні слова та обіцянки, а ще й якісь потаємні плани є.

А тимчасом трудовий народ довше ждати вже не міг. Стомлений безкінечною війною, жадібно прагнучи землі та волі, він починав врешті бунтуватися проти панів так своїх, як і чужих. Армія не хотіла йти наступом на Галичину, вона обирала свої салдатські ради, але без офіцерів. Селяни брали силою землю в поміщиків і, не дожидаючися згоди від Центральної Ради, ділили проміж себе панські маєтки. Робітники організували робітничі ради й готувалися на власну руку вигнати фабрикантів та заводчиків. Центральна Рада ставала їм чужа, бо вона не виступала в інтересі ані робітників, ані вбогого селянства.

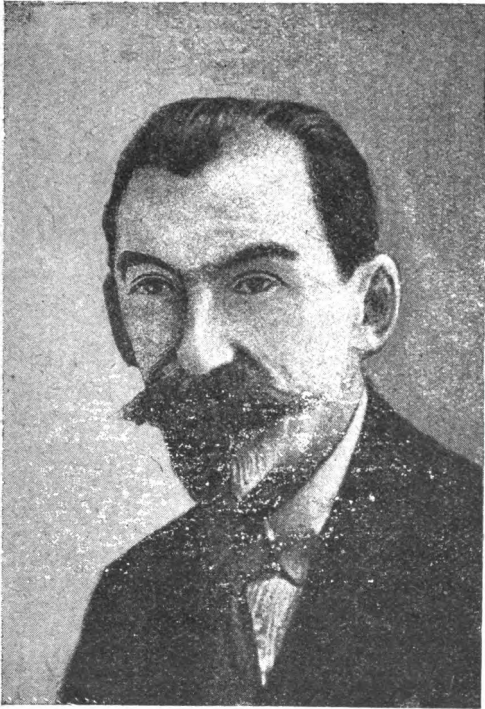
М. І. Яворський

Д. Мануїльський

Боротьба її за автономію не цікавила робітників та селян, бо нічого їм не давала; вона цікавила самих інтелігентів, глитаїв та офіцерню.

Отак зразу й впресли на Україні нові класові суперечності, суперечності між трудящими та міщанським, дрібнобуржуазним, націоналістичним рухом. Спершу вони губилися серед боротьби з великою російською буржуазією, це виявлялися так гостро; а тимчасом пролетаріят зміцнявся й го-

М. О. Скрипник

тувався вигнати геть капіталістів із поміщиками та остаточно взяти сам собі до рук державну владу.

Нова, справжня революція була не за горами. Скрізь росло невдоволення; скрізь творилися робітничі та салдатські ради, скрізь почало дунати, де-далі голосніше, одностайне гасло пролетаріату: „Вся влада радам робітників, селян та салдатів“. І перші піднесли це гасло більшовики, що одні стояли осторонь від братання буржуазії з дрібнобуржуазним соціалізмом меншовиків, есерів та українських самостійників.

Врешті, 7 листопада в Росії вибухнула таким ясним полум'ям нова революція, пролетарська. Робітники прогнали Тимчасовий Уряд, і взяли владу в свої руки; проголосили вивласнення без викупу всіх земель, фабрик, заводів та банків, прогнали офіцерню, буржуазію, поміщиків і чиновників. У Росії народилася влада рад робітничих, салдатських і селянських депутатів. Українська Центральна Рада вкупі з дрібною українською буржуазією здорово перелякалися: аджеж тепер приходила черга й на неї, а їй так важко було

зрікатися влади й віддавати її в мозолисті руки робітника й незаможника.

Що ж діяти? Лишалася одна дорога: стати заодно з вигнаюю з Росії буржуазією проти радянської течії на Україні. Течія ця що-раз голосніше давала себе знати: почали бунтуватися навіть вірні дотепер полки Центральної Ради. А тут іще вигнані з Росії генерали та губернатори почали вихваляти Центральну Раду за її порядки, а втікачі з Петрограду, представники Антанти, почали й собі до неї залицятися. Всі вони обіцяли їй поміч проти „більшовицької анархії“. Центральній Раді та колишнім соціялістам закрутилося від того в колові: адже їх шанували ті, що недавно ще держали їх цілими днями у передпокоях та говорити з ними не хотіли.

Центральна Рада й продалася буржуазії. Взялася розганяти більшовицькі частини та більшовицькі ради, обеззброювала червоне військо, що гонилося за контр-революцією на Дону. А коли Рада Народніх Комісарів у Петрограді заявила протест проти того, що Центральна Рада перепускає на Дін білогвардійське козаچه військо, а червоногвардійців обеззброює, то Центральна Рада пристойненько собі вимовлялася: вона, мовляв, держить нейтралітет. Так попала вона в контр-революцію та об'єдналася із своїм одвічним ворогом проти своїх таки українських робітників і селян, що на їхній спині виросла у силу. Вона пробувала навіть і ще довше їх дурманити, проголосивши III універсалом 17 листопада „Українську Народню Республіку“, та на цю вудочку ніхто вже не йшов.

Е. Й. Квірінг

15 грудня в Києві зібрався Всеукраїнський З'їзд робітничих, селянських та салдатських депутатів. Скликали його київські більшовики, щоб покінчити на ньому з Центральною Радою; але Центральна Рада, знаючи, на що заноситься, змобілізувала на цей з'їзд біля 2000 своїх депутатів. Одверто виступити проти з'їзду вона не важилася, щоб до решти не вразити населення. Зате таким шляхом думала перехитрити більшовиків та ще й мати з'їзд за собою: адже тоді всі скажуть, що навіть з'їзд депутатських рад—і той ухвалив політику Центральної Ради.

Більшовики, побачивши, що за плани снуз Центральна Рада, порішили вийти із з'їзду та оголосити його ухвали неправосильними. Та й правда, як міг цей з'їзд виявити бажання українських працьовників, коли на ньому в десять разів більше було депутатів, аніж їх скликано, та й то депутатів, не обраїх ані від трудового селянства, ані від робітників, а призначених від агентів Центральної Ради. За більшовиками кинули з'їзд і ліві соціялісти - революціонери, і ліві незалежні соціал - демократи.

А треба знати, що в українських соціялістичних партіях від осени йшов розкол. Деякі групи вважали за доконечне змінити політику Центральної Ради й піти за голосом селян і робітників, та їх було мало. Більшість українських есерів і есдеків уперто стояла за згоду з буржуазією; за те, щоб землю не відбирати в номіщиків задурно та щоб не касувати приватної власності, як цього домагалися більшовики. В УСДРП утворилася навіть у Харкові й Києві окрема група так званих незалежників, що одверто виступала проти політики Центральної Ради. Частина цих незалежників, як Врублевський, Буценко, Слинько, Медведів, Неронович та інші, пішла тепер за більшовиками проти Центральної Ради; інші ліві групи хоч і не погоджувалися з Центральною Радою, та до більшовиків приставати наразі ще не хотіли. Заважко їм було поривати цілком із українським патріотизмом. З Центральною Радою зостався ще єврейський Бунд, що вкупі з меншовиками виступав проти більшовиків, осталися меншовики, хоча їм сіллю в очах був автономний патріотизм Центральної Ради.

На особливій нараді більшовики вирішили перейти до Харкова; там відбувався вже З'їзд Рад із Донецько-Криворізької округи. Із цим з'їздом об'єдналися більшовицькі депутати з Києва та проголосили харківський з'їзд першим

Всеукраїнським З'їздом робітничих, селянських і салдатських депутатів. З'їзд проголосив радянську владу на Україні й обрав із себе Центральний Виконавчий Комітет з головою Медведєвим. Цей комітет відразу видав маніфест із постановою забрати землю в поміщиків і фабрики в капіталістів та поставив новий уряд — Раду Народніх Комісарів із Скрипником на чолі.

Тепер виникло на Україні двовладдя: радянський, пролетарський уряд у Харкові та націоналістичний, дрібнобуржуазний протирадянський, піддержуваний білогвардійщиною, в Києві. Між ними розгорілася тепер кривава громадянська війна. Була це війна між двома класами — пролетаріатом і незаможним селянством з одного боку, та націоналістичними угодовцями й об'єднаною буржуазією — з другого. Війна йшла за те, чи має на Україні бути влада робітників і селян у спілці з радянською владою в Росії, чи влада самостійників, що захищала непорушну приватну власність.

П. Шліхтер

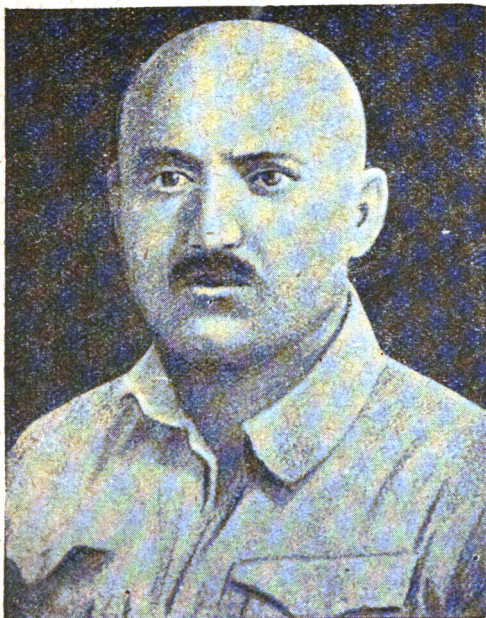
Центральній Раді годі вже було ласкати українських робітників і селян гарними, але порожніми гаслами: ніхто з працівників їй уже не вірив. По містах і селах пішли проти неї повстання. З боку Харкова почала наступати українська Червона армія, розбиваючи петлюрівських гайдамак; в самому Києві вибухнуло грізне повстання робітників. Полки Центральної Ради один за одним переходили на бік Червоної армії. Прийшлося Центральній Раді залишити Київ, і вже 2 лютого 1918 р. зайняло його червоне військо. Київ став червоною столицею Радянської влади.

Боротьба за революцію з гетьманщиною

Так довершилася на Україні пролетарська революція.

Центральна Рада, проголосивши IV універсалом, уже на відході, самотійну українську народню республіку, втекла од своїх робітників і селян. Вона пригадала собі давню спілку з німецькою буржуазією й тепер подалася до неї багати порятунку од власного населення.

У Бересті, 9 лютого 1918 р., склала була Центральна Рада угоду з німецькими генералами, і цією угодою Рада вдруге

Артем

продала Україну буржуазії, закликавши її на Україну наводити порядок німецькими багнетами. І все це робила вона, щоб повернути собі втрачену владу, щоб удержати буржуазну самотійність.

Німецькі генерали радо поспішили на заклик від Центральної Ради: їм треба було хліба для голодної армії, їм треба було сировини для військової продукції, а на Україні, не зважаючи на довголітню війну, всього цього було ще подостатком. Ради цього вони й рушили на Україну на допомогу Центральній Раді. В міністерстві Ради сиділи

тепер українські есери з Голубовичем на чолі; українські есдеки з Винниченком уступилися від влади, покривавивши собі руки невинною кров'ю робітників і селян, що бажали волі й землі, а не буржуазної самотійности.

Тимчасом Радянський уряд, переїхавши з Харкова в Київ, почав готуватися до оборони від німецько-гайдамацьких напасників: зорганізував Червону армію та скликав до Києва другий Всеукраїнський З'їзд Рад. Але німці наступали завзято й швидко посувалися під Київ. Радянська Росія на допомогу

Україні прийти не могла; доводилося українській радянській владі рахувати на свої виключно українські сили.

Щож могли вдіяти напшвидку виставлені червоні полки, коли перед ними стояла в сотнях тисяч залізна німецька армія?

Прийшлося Радянській владі залишити Київ 1 березня 1918 р., а далі й усю Україну. Скликаний до Києва З'їзд Рад відбувався вже в Катеринославі 18 березня, але вдіяти вже нічого не міг.

Підчас відходу більшовиків із України відбулася в Таганрозі їхня нарада—вона мала вирішити, що робити далі.

Повстанчий Секретаріат

Нарада ця ухвалила боротьбу з німцями продовжувати, але підпільну, всередині самої контр-революції. Для керування цією боротьбою обрала вона Повстанчий Секретаріат та проголосила маніфест до населення, де сповіщала його, що боротьбі не кінець, що перемога пролетаріату неминуча.

На цій нараді сталася між іншими важлива історична подія. Більшовики на Україні дотепер не мали окремої партії, а входили в одну партію з російськими більшовиками; вимоги боротьби за пролетарську революцію на Україні вимагали, однак,

місцевого, українського партійного об'єднання, що керувало б цією боротьбою. Вже підчас київського з'їзду, 15 грудня 1917 р., було зроблено заходи заснувати таку партію, яка об'єднувала б більшовицькі сили на Україні в рямцях загальноросійської партії більшовиків; там було навіть вирішено обрати Головний Комітет цієї партії, що її тоді названо „Соціал-демократія України“. Тепер нарада більшовиків визнала за потрібне нову партію назвати „Комуністична партія України“.

Щоб виробити статут та програму партії, обрано було особливе Організаційне Бюро з т.т. П'ятаковим і Скрипником на чолі; воно мало подбати й про те, щоб скликати установчий з'їзд партії.

Тимчасом на Україні панувала Центральна Рада; але влада її була тільки на папері, та й то недовго. На ділі на Україні хазяїнували німецькі генерали, що ніяк не оглядалися на Центральну Раду. Вони видали на власну руку посівний закон, яким зневолювали селян засівати поміщицьку землю, повертали поміщикам їхні маєтки та збирали з населення контрибуції. Коли ж Центральна Рада та її міністри пробували

В. Затопський

німцям перечити, то німецький генерал Гренер зовсім розігнав Центральну Раду, а міністрів із Голубовичем посадив під арешт. Ще більше, німецькі генерали вкупі з російськими поміщиками й українськими „хліборобами“ 30 квітня посадили на Україні гетьманом царського генерала Скоропадського.

Центральної Ради не стало. Хоч як вона запобігала в німецьких імперіялістів ласки, а таки дістала заслужену дяку: німцям її не треба було більше, тож вони її й розігнали. Їм треба було, щоб на Україні влада належала капіталістам та

поміщикам, що за їхньою допомогою можна б було відбудувати буржуазну Росію з царем на чолі, а Центральна Рада, хоча й єдналася з буржуазією, була проти єдиної неділимої, проти царату, була за владу дрібного капіталу на Україні. Це й на-строїло до неї вороже німецьких імперіялістів. Спершу вони її використали для того, щоб дістатися на Україну, а дібра-вшись сюди, зразу й позбулися невинного спілняка.

Тепер почалася на Украї-ні чорносотенна дикта-тура російського офіцерства та поміщиків. Під вивіскою української держави готува-лося відбудування старої Ро-сії; контр-революція наби-рала на Україні віддиху та сили, щоб піти згодом у похід на радянську Росію. Вона по-вернула поміщикам землю та зневолила селян платити по-міщикам від шкодування за понесені втрати. Вона розга-няла робітничі організації, са-довила в тюрми підозрілих на соціалізм. Вона сотнями роз-стрілювала селян і робітників за те, що протестували вони проти чорного терору, проти повороту „непорушної святої власності“. Вона припиняла

Л. Троцький

газети та журнали, що писали проти неї, а заразом формувала білогвардійські полки в похід на Росію. Вона відсунула од влади навіть „українських хліборобів“, саме тих, що під охороною німецьких багнетів обрали Скоропадського гетьманом. Під її охороною російські фабриканти й банкіри об'єдналися у спілку „Протофіс“, поміщики об'єдналися в „Союз земельних влас-ників“, відбувалися з'їзди кадетів та монархістів, що утворили „Русский Государственный Союз“. Звичайно, що такі відносини після того, як побула Радянська влада на Україні, мусили неминуче натрапляти на гострий опір із боку населення.

Селянство, придушене земельною реформою гетьмана від 8 червня 1918 р., придавлене військовими езекуціями гетьманської „державної варти“ та „карательних отрядів“, обдиране реквізиціями німецького та австрійського війська, почало нападати на панські маєтки та палити поміщицькі економії. Літом хвиля селянських повстань розлилася широко по

Михайліченко та Блакитний у підпіллі

всій Україні; робітники почали страйкувати й на білий терор гетьманців відповідали своїм червоним терором. У липні вибух загальної страйк залізничників, що тривав мало не місяць. По селах і містах гинули цілі військові відділи гетьманців і німців, вбито навіть самого німецького головнокомандувача на Україні — Ейхгорна.

Більшовики, що керували повстанським рухом, відбули тимчасом перший з'їзд комуністичної партії більшовиків України 5 липня 1918 р.; на ньому вони ухвалили готуватися до загального повстання на Україні. Але повстання, призначене на 8 серпня, не вдалося через неорганізованість: підпільні організації більшовиків не довідалися вчасно про повстання, їх не міг повідомити вчасно Центральний Військово-Революційний Комітет, що його обрано було на першому з'їзді КП(б)У для керування повстанням проти гетьмана. Невдача серпневого повстання не припинила, однак, більшовицької роботи. Вони й далі готувалися до бою з гетьманщиною.

До бою з нею стали готуватися й українські автономісти. Гетьманщина поглибила серед них розкол, що почався ще за Центральної Ради. З партії українських есерів зробилося дві: партія боротьбистів, що стала на бік більшовиків, та центристів, що й далі думали про самостійність України з Центральною Радою. Поширився розкол і між незалежниками та автономістами з УСДРП.

Український Центроревком 1918 року

В той час, коли боротьбисти й ліві незалежники, йдучи на допомогу більшовикам, готувалися до бою з гетьманщиною за Радянську владу, то центристи, праві незалежники й автономісти бажали відновити дрібнобуржуазну народню республіку на давній основі; німецька наука з Центральною Радою, як видно, не дала їм нічого. Вони зорганізували під проводом Винниченка Український Національний Союз, що мав стати на чолі повстання проти гетьмана.

А тимчасом ґрунт до нової революції був уже готовий. Гетьманщина склала договір із ген. Красновим на Дону що до спільного походу на Росію та касувала українську державу. В Німеччині та Австрії вибухла революція й зробила німецько-

австрійське військо на Україні нездатним до бою. Пожежа селянських і робітничих повстань що - раз більше заливала Україну. Врешті, 14 листопада вибухло загальне повстання проти гетьманців та їхніх спільників, що саме тоді проголосили відновлення єдиної неділимої Росії. Вся Україна запалала в революційному огні й через два тижні була вільна від гетьманської диктатури; гетьманці держалися тільки в Києві, де за допомогою німецького війська безнадійно одбивалися від революції.

Боротьба за революцію з Директорією та отаманщиною

Революція проти гетьманщини протиставила два ворожі один одному табори — радянський та самостійницький. Більшовики хотіли повернути Радянську владу на Україні та встановити диктатуру пролетаріату.

Х. Раковський

Вони знали, що на Україні може вдержатися власними силами тільки влада робітників і селян; вони розуміли, що ця влада мусить бути у братерській спілці з Радянською владою в Росії, щоб спільними силами боронитися від капіталістів та поміщиків, не тільки російських, а й усього світу; вони передбачали, що закордонна буржуазія прийде ще раз на допомогу російській, і тоді роз'єднаний пролетаріат знову може опинитися в неволі у капітала. Вони знали ще й те, що дрібнобуржуазна самостійність мусить виродитися в нове буржу-

азне суспільство під чужинецькою імперіалістичною п'ятою.

А українські самостійники автономісти цього не тямали. Вони за всяку ціну бажали мати самостійну Україну, — яка буде ця самостійність, про те вони не турбувалися. Їх ще не навчила

доля Центральної Ради, вони лякалися проголосити вивласнення землі й фабрик без викупу, щоб не дражнити світових капіталістів. Вони оглядалися не на те, чого бажають українські трудящі, а на те, що скажуть капіталісти Англії, Франції та Німеччини. Вони не розуміли того, що тільки радянська Україна може бути вільна—в іншому разі вона, не маючи власної буржуазії, мусить опинитися під імперіялістичною п'ятою одної з капіталістичних держав. Самостійницький, козацько-романтичний дурман зовсім затуманив їм розум і очі: через нього вони й не могли погодитися з тим, що соціальна революція—це не жарти, а що це люта, жорстока громадянська війна двох непримиренних клас, для яких згоди не було й не може бути.

Засліплені своїм націоналістичним дурманом, вони утворили Директорію з Петлюрою та Винниченком на чолі. У своїйому захваті вони прямували чим-скоріш на Київ, а в цей час більшовики з повстанцями розправлялися з гетьманцями: самостійникам здавалося, що коли вони візьмуть від гетьмана Київ, то вся Україна буде їхня.

Але Україна, хоч і йшла з ними одною лавою проти гетьмана, однак їхня не була й знати їх не хотіла. Чого було Україні в'язатися з ними, коли вони, здобувши Київ, правили тільки з попами молебні та бавилися в міністрів і дипломатів, а забули навіть проголосити в своїй декларації, що вони думають зробити з землею та фабриками; а тимчасом більшовики у своїйому маніфесті віддавали землю селянам та позбавляли капіталістів їхніх фабрик і заводів. Отже не дивно, що коли проминула перша повстанча гарячка, коли повстанці побачили, що їм треба вирішити, чи йти за Директорією, чи за радянським урядом, то вони стали переходити до більшовиків.

Розгорілася нова громадянська війна за те, яка має бути революція на Україні: чи радянська, пролетарська, чи дрібнобуржуазна, націоналістично-шовіністична. У Києві знову сиділа Директорія, як раніше Центральна Рада, а в Харкові, у робітничому центрі, радянський уряд із Пятаковим на чолі. Радянський уряд спірився на робітників і незаможних селян, а Директорія—на глитаїв, що лякалися втратити під більшовиками землю.

Директорія чула вже, що тратить ґрунт під ногами, бо військо її переходило, одна частина по одній, до більшовиків.

Не поміг їй і Трудовий Конгрес, що його вона скликала на 28 січня у Києві, не допомогло французьке військо, що його вона закликала на поміч, як раніше Центральна Рада німців. Прийшлося Директорії утікати в Галичину, де вибухла революція проти Польщі. 2 лютого 1919 р. Червона армія заняла Київ, згодом вигнано було й французів із Одеси — Україна знову стала радянська.

Ю. Л. П'ятаков

Розвал Директорії був разом розвалом всіх дрібнобуржуазних партій на Україні, що підтримували її. Передусім єврейський соціал-демократичний Бунд із Рафесом на чолі, що тримав спілку з Директорією до кінця 1918 р., розпався на комуністів та єврейських націоналістів-угодовців; комуністична група утворила окрему партію „Фарбанд“, що старалась об'єднатися з КП(б)У; це й сталося в серпні 1919 р. Українські есери так само розпалися на кілька груп, а боротьбисти під проводом Шумського, Гринька, Блакитного, Полоза вже боролися з Директорією, пере-

йшли на програму більшовиків і назвали себе українськими комуністами-боротьбистами. Надто вони об'єдналися літом 6 серпня 1919 р. з лівими незалежниками в окрему Українську Комуністичну Партію. Вони крок за кроком позбувалися деяких національних пережитків, як і „Фарбанд“, і до злиття з КП(б)У було вже недалечко тим більш, що й в КП(б)У менше відчувалися впливи так крайньої лівої течії з Пятаковим на чолі, що взагалі ігнорувала національне питання, як це виявилось ще в дискусії з Леніном 1918 р., як і правої течії з Квірінгом та Лебедем на чолі, для яких українське національне питання губилося ще

старих традиціях російського національного ухилу. Непереможний вплив Леніна що-раз більше уясняв партії всю вагу національного питання в українській революції.

Розкололися на кілька груп і українські есдеки, не говорячи вже про інші, не соціалістичні партії. Головна й найлівіша група українських есдеків-самостійників були праві незалежники. Вони хоча й хилилися до Радянської влади, але дрібнобуржуазний націоналізм сидів у них тоді ще глибоко: через це саме вони й єдналися з Директорією та боролися з більшовиками. У січні 1920 р. з них виросла ще одна і то досить сильна Українська Комуністична Партія з Річицьким на чолі, яка після чотирилітніх вагань й собі злилася 1924 р. з КП(б)У. Так само, як інші партії, розпалися й російські есери на Україні: ліва їхня група, борьбісти, стала на бік більшовиків, а права вела й далі боротьбу з Радянською владою.

Але мимо цього росту радянських партій контр-революція на Україні була ще сильна. З одного боку причаївся на Дону Деникін, з другого, з Галичини, почав загрожувати Петлюра, що розігнав Директорію й проголосив себе головним отаманом України. В Галичині 1918 р. була вибухла також національна революція, що зразу пішла на бій з польською шляхтою, втворила навіть міцну армію для цієї боротьби. Але небаром, весною 1919 р., і галицька революція пішла на шлях контр-революції. Замість бо об'єднатися з більшовиками з України, що пропонували галицькій національній владі свою сплку проти панської Польщі та прохали дозволу пересилати військо червоне на допомогу Радянській владі на Угорщині, галицька національна влада одмовилася од цього, заявляючи свій „нейтралітет“, як колись Центр. Рада. Ще більше, галицька національна дрібна буржуазія взялася допомагати Петлюрі в його боротьбі проти радянської України. А на Україні позасідали глитаї, в яких незаможники одбирали землю, причаїлася жовто-блакитна офіцерна, попи та чорносотенна буржуазія. І от, коли радянський уряд на III З'їзді Рад, у березні 1919 р., проголосив націоналізацію (цеб-то присвоєння державою) землі, фабрик та банків, як це прийняв III З'їзд КП(б)У 2 березня 1919 р.; то вся ця контр-революційна зграя кинулася піднімати селянство на бунти проти Радянської влади.

Скрізь по Україні виросли повстанські ватаги з отаманами на чолі; були тут Махно, Зелений, Ангел, Григор'єв, Шепель,

Соколовський та багацько ще інших. За повстанням отаманів почався літом наступ Деникіна та Петлюри на Україну. Повстанці мостили їм дорогу й робили страшні погроми, щоб швидше позбутися „комуни“, бо вона касувала приватну власність. Більшовикам прийшлося скрутно: вони мушили знову кидати Україну, що її залили під осінь п'яні офіцерські полки білогвардійщини та гайдамацькі загони петлюрівщини.

Одначе, сила трудящого люду непереможна. Під зиму почали тріщати по всіх швах і деникінщина, і петлюрівщина. Вони сварилися й билися між собою за владу на Україні, а тим часом творилися на ній підпільні ревкоми з робітників та незможних селян. Мелодь, яка ще літом об'єдналася в Комуністичну Спілку Молоди України, помагала старшим революціонерам руйнувати деникінське запілля. До того ще й Червона армія здорово натиснула на Деникіна, що вигнав був у цей час Петлюру з України. Почався швидкий відворот білогвардійщини і взимку Україна знову була вільна від контрреволюції. Одна Галичина тільки залишилася за межами Радянської влади, під п'ятою польської шляхти. Залишилася на боці в руках румунських бояр Буковина та в чеської буржуазії Закарпаття.

Мирне будівництво

Початок 1920 року був початком нового етапу в українській революції. Радянська влада вертала на Україну з величезним досвідом, із загартованими силами. Четвертий Всеукраїнський З'їзд Рад, що відбувся в травні 1920 р. в Харкові, був оглядом дотеперішнього досвіду й дав основи радянського будівництва на Україні.

В чому ж виявилася сила більшовиків, що приступали вже до мирного будівництва?

Передусім, підчас деникінщини виявилось, що трудящий нарід на Україні за ними, бо він власними руками прогнав білогвардійського напасника. Друге те, що на четвертій конференції КП(б)У, 16 березня 1920 р., об'єдналися з більшовиками в одну партію українські комуністи-боротьбисти. Це була дуже важна подія, бо тепер зібралися в одну партію під одним крилом всі революційні сили України, які дотепер ішли окремими стежками.

І от тепер, на IV з'їзді, об'єднана ця революційна сила клала міцні основи Радянської влади на Україні. Вона проголосила братерську федерацію України з радянською Росією, вона урегулювала земельне питання на Україні, означила, хто й як може користуватися з землі; вона, врешті, дала радянському будівництву на селі сильну опору проти глитаїв, зорганізувавши сільську бідноту в комітети неможливих селян. Вона визнала за доконче потрібне, щоб серед умов незакінченої громадянської війни війсьсько й державна скарбниця були спільні з Радянською Росією, щоб в об'єднаних Федераціях радянських республіках був один господарський план, одно управління радянським господарством: аджеж тепер ні на Україні, ні в Росії не було так, як за влади буржуазії, що визискувала б одну країну на користь другій; і тут, і там владу держав у руках робітників із селянином, що сами боролися проти визиску.

Але, не зважаючи на те, що за для спільної оборони спільних ворогів неодмінно треба було мати деякі спільні комісаріяти, кожна

республіка в радянській федерації була автономна й мала своїх народних комісарів, свої з'їзди рад, сама ухвалювала на них свої закони, сама обирала свій Центральний Виконавчий Комітет, губерські та повітові виконавчі комітети. Одна республіка не накидувала другій своєї волі, а сама собі хазяїнувала. Що до спільних справ, то їх вирішувано на спільних з'їздах та спільних нарадах по добрій згоді.

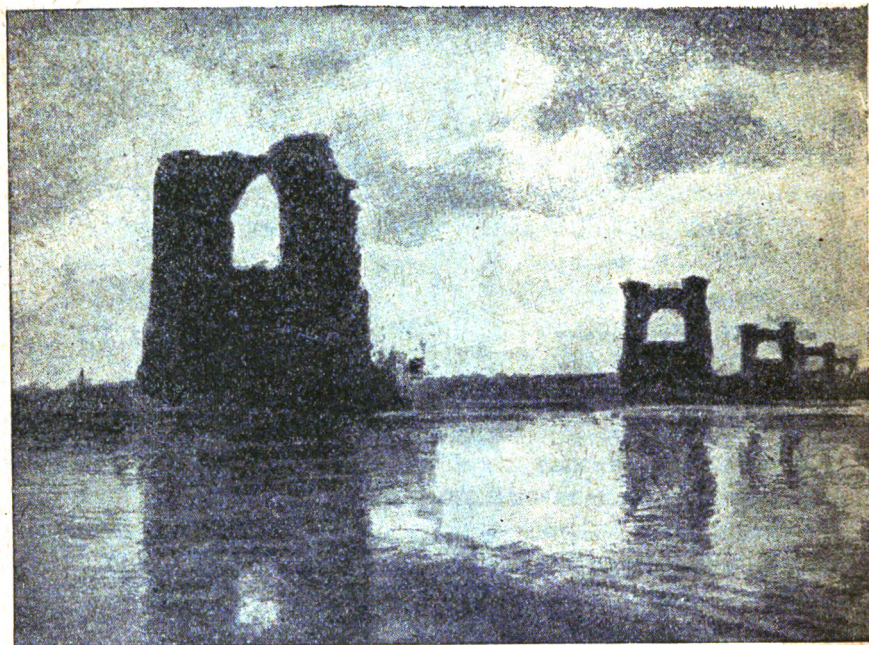
Революція під прапором Комуністичного Інтернаціоналу, що відбув свій перший конгрес р. 1919, зробила глибокий

В. Я. Чубар

прорив в капіталістичному світі й загрозувала поширитися поза межі РСФРР та УСРР. Отже, не дивниця, що буржуазія Європи після невдачі Деникіна й Петлюри в 1919 р. ще раз пробувала роздавити революцію на Україні та в Росії. Вона дала нову підмогу наступникові Деникіна, Врангелю, що причаївся в Криму, та підмовила Польщу помагати Петлюрі завойувати Україну. І, коли в Харкові представники робітництва й селян радилися, як привести до ладу розхитане війною господарство та як вийти

міст через Дніпро, що знищили білополяки в 1920 році

з тої нужди, що налягла на радянські республіки, польські пани рушили з Петлюрою на Україну.

Довелося робітникам і селянам України знову братися за зброю й замість іти на заводи та на ріллю, довелося мобілізувати свої сили на шляхетсько-петлюрівський фронт. І вони показали, що вмють захищати свою волю: польсько-петлюрівське військо скоро вигнано за межі України й Червона армія стала загрозувати Варшаві. Вона зайняла також східню Галичину, що її окупували року 1919 польські пани, вигнавши з неї галицьких повстанців. І хто зна, чи нині не були б Польща та Галичина радянськими

республіками у братерській спілці соціалістичній, якби не французька поміч Польщі.

Однак, хоч і прийшлося з Польщі відступати, хоч Галичина й вернулася знову під владу шляхетської сваволі, на Україні все-таки ворога не стало. Червона армія після сміливого прориву на Перекопі в-осени 1920 р. зайняла Крим, а польські пани, раді чи не раді, мусіли таки роззброїти петлюрівські частини.

Так скінчилася остаточно боротьба за революцію на Україні. Ризька угода із Польщею в березні 1921 року забезпечила Україні та й усій Федерації мирне будівництво у себе вдома. Ліквідація бандитизму на Україні закріплювала радянське будівництво на селі та втягало що-раз ширші маси населення у жваву роботу на відродження народнього господарства.

Тепер настала пора залишити практику військового комунізму, що неминучий був підчас громадянської війни, коли треба було твердої, централізованої влади по окремих республіках. Почалась доба нової економічної політики, що послабляла сувору диктатуру пролетаріату та, щоб підняти краще господарство, давала деяку полегкість буржуазії. Буржуазія нестрашна стала революції, тож доцільно було використати її на поживлення промисловости та товарообміну. Заразом селянам віддано у тривале посідання землю та дозволено вільний продаж їхніх продуктів, щоб заінтересувати їх підвищити знищене сільське господарство. Це зробили на Україні V та VI З'їзди Рад.

М. І. Калінін

Щоб ще одноцільніше поставити виробництво федерації, щоб навіки розвіяти надії російських патріотів на єдину неділимому та українських самостійників на відірвання України, щоб заразом дати змогу новим майбутнім радянським республікам увійти до Радянської Спільки, VII Всеукраїнський З'їзд Рад та X Всеросійський З'їзд Рад постановили утворити замість Радянської Федерації Союз Ра-

дянських Соціалістичних Республік.

Впорядкування податкової системи, переведення її на грошові основи, реформа фінансова, остаточне вирішення національного питання на XII з'їзді РКП, — все це дивершила дбайливість революційного пролетаріату та його авангарду, Комуністичної Партії, для зміцнення нашого господарства, для запевнення повного розвитку національної культури. Ще раз комуністи дали доказ, що тільки революційний пролетаріат і Радянська влада може дати повне право на волю поневоленим націям.

Л. М. Каганович

Це визнали навіть дотеперішні такі противники більшовиків, як М. Грушевський, переходячи на наш бік.

Тепер уже ніхто не скаже, що Україна страждає під московським пануванням. Тепер ніхто з російських патріотів не снитиме вже про зверхність над Україною. Тепер хоч і мізкуватимуть українські емігранти, як би вчинити нову авантуру, щоб при ній добре поживитися — та справа ця для їх даремна. Тепер ще за життя Леніна покладено міцну основу для майбутнього всесвітнього Союзу народів, який забезпечить кожному з них вільний розвиток своєї культури, не знатиме національного гніту, ані національного шовінізму. І перша черга вступити до цього

Союзу нещасній західній Україні, що р. 1918 зірвалася до бою з панями, та по дорозі до справжньої революції застрягла зі своїми власними, доморослими панками. Ці панки одмовилися р. 1919 об'єднати Галичину з радянською Україною, та ще й,

Дніпрельстан

під проводом диктатора Петрушевича, помагали Петлюрі здобувати від більшовиків Україну; коли ж авантюра Петлюрі не вдалася, вони в листопаді 1919 р. запродали галицьких вигнанців Деникінові. Вони р. 1920, підчас наступу польських панів,

одурманили галицьких стрільців самостійністю й примусили їх піти на зраду Радянській владі, що так радо прийняла їх у свою хату й, хоч була сама голодна й боса, нагодувала їх, обідраних та знесилених.

Тепер багацько з них очунало, пізнало, хто їм ворог, а хто друг. Шляхетські порядки в Галичині — добра для них наука, і от вони ждуть тепер визволення від шляхетської диктатури, надію на радянську Україну покладаючи, не зважаючи на контр-революційну пропаганду націоналістичного українського об'єднання — УНДО. Але визволення кожного народу — діло його власних рук. І таке визволення вже недалеко: не за горами вже визволення всіх народів від гніту власних і чужих паразитів. Недалеко й визволення західньої України, де провід над класовою боротьбою проти польської шляхти й власної буржуазії веде непереможно комуністична партія західної України, навчаючи, що тільки в комунізмі справжнє визволення всіх пригнічених націй та трудящих мас. Про це вже Шевченко думав, віщучи, що ідея комунізму не пуста ідея, не голос вопіючого в пустелі, а цілком здатна до справдішнього, прозаїчного людського життя.

Слава та шана борцям за нову цивілізацію, за нове людство, де:

Роботящим рукам,
Роботящим умам
Перелоги орать,
Думать, сіять, не ждять
І посіяне жать —
Роботящим рукам.

ЗМІСТ

До молодих читачів	Стор. 4
------------------------------	------------

Вступ

Що таке історія?	7—14
Для чого нам знати історію?	10
Як ділимо історію України?	12

Частина I

Феодалістичне суспільство з натуральним хозяйством	15—35
Найдавніші часи на Україні	15
Київська Русь	20
Розпад князівсько-дружинного укладу	23
Феодалізація України й народня революція	23
Розцвіт феодалізму	31

Частина II

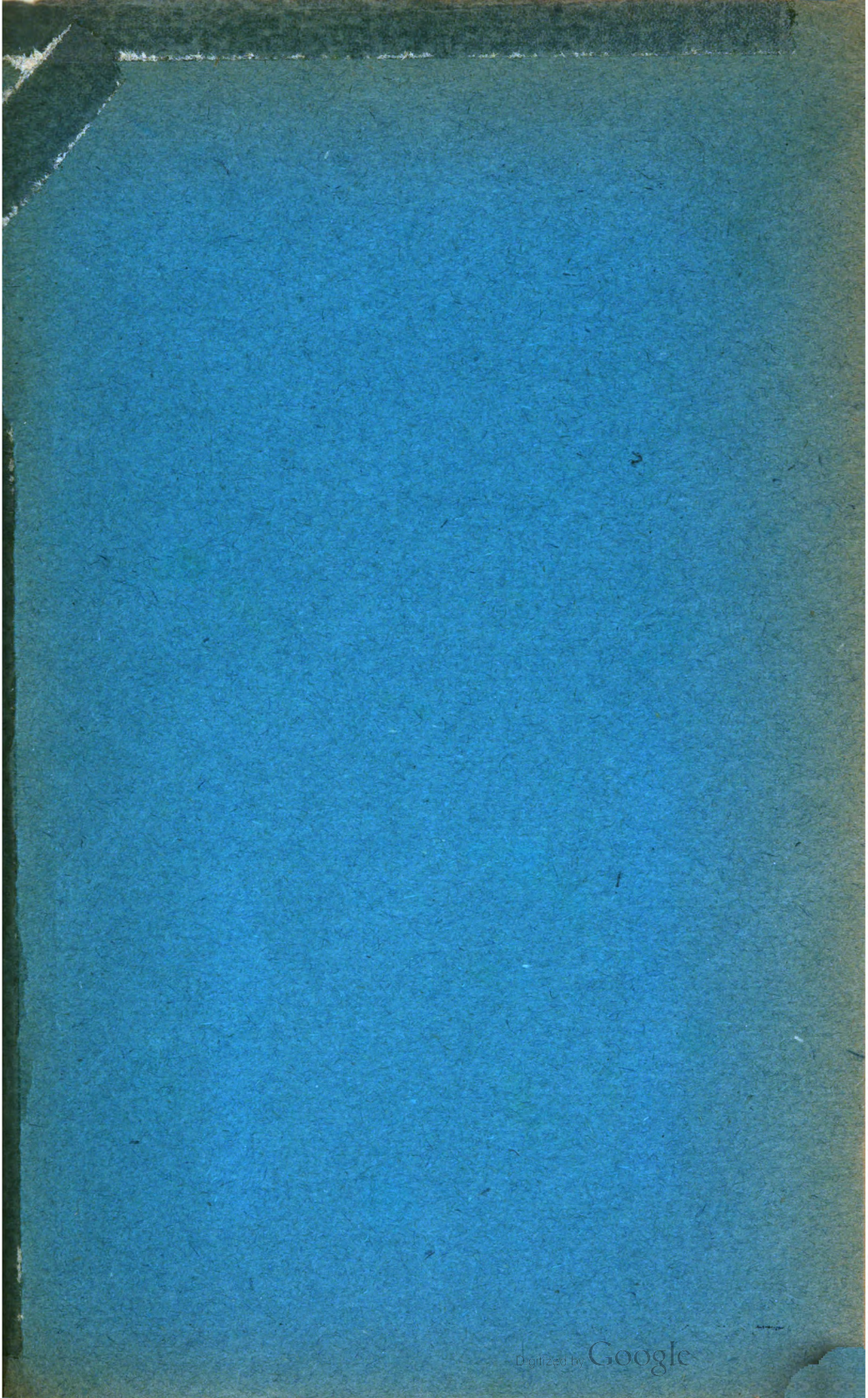
Дворянсько-крепацька суспільність	36—78
Грошове господарство на Україні	36
Шляхетсько-хлопське суспільство	41
Козаччина	46
Революція 1648—1654 рр.	51
Гетьманщина	58
Гайдамаччина	64
Дворянсько-крепацька суспільність	68
Пробудження нових революційних змагань	72

Частина III

Капіталістично-промислове суспільство	79—120
Крепацька воля	79
Народницьке бунтарство	84
Зачатки робітничого руху	88
Розвиток соціалізму	94
Національне питання	98
Партійна весна	103
Революція 1905 року	108
Реакція	112
Великодержавний імперіалізм і світова війна	117

**ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНИ**

ПІДРУЧНИКИ СОЦВИХУ

РЕКОМЕНДОВАНІ, УХВАЛЕНІ АБО ДОЗВОЛЕНІ ДЕРЖНАУКМЕТОД-КОМОМ НКО УСРР

ДЛЯ ВСІХ РОКІВ НАВЧАННЯ МОЖНА ДІСТАТИ ПО ВСІХ КНИГАРНЯХ ДВУ

ПІДРУЧНИКИ для шкіл українських, російських та для шкіл нацменшостей

РОБОЧА БІБЛІОТЕКА УЧНЯ — ЛІТЕРАТУРА З ПРИРОДОЗНАВСТВА, ТЕХНІКИ, СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА, СОЦ.-ЕКОНОМІЧНА

ДИТЯЧА ЛІТЕРАТУРА

для дітей молодшого та старшого віку

Поштові відділи Держвидаву надсилають накладною платнею кожну книжку всіх видавництв СРСР.

Пересилка й пакування на всі замовлення провадиться коштом Держвидаву, коли замовлення наперед оплачується готівкою.

Замовлення надсилати на такі адреси: ХАРКІВ, вул. 1 Травня, 17. Поштовий відділ ДВУ. КИЇВ, вул. К. Маркса, 2. Поштовий відділ ДВУ. ОДЕСА, вул. Ласала, 33. Поштовий відділ ДВУ.

КАТАЛОГИ ВИДАНЬ ДВУ НАДСИЛАЄТЬСЯ БЕЗПЛАТНО

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КНИГОТОРГОВЕЛЬНИЙ ВІДДІЛ

Харків, 2-й Радянський пров., 2

ФІЛІЇ ТА КНИГАРНІ ПО ВСІХ ОКРУГОВИХ І ЗНАЧНІШИХ МІСТАХ УСРР

DK 508.5

. I 115

1927

ALF Collections Vault

3 0000 099 789 715